

Kapocs

A Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet folyóirata

VIII. évf. 1. szám 2009. április

A munkaerőpiac változásairól

2

A szociális konstruktumokról

22



A gyermekotthoni nevelésről

36

Az aktív idősödésről

46

A szenvedélybetegségről

56

40

Weboldal

Dr. Frey Mária¹

Az elmúlt évtized munkaerő-piaci változásainak értékelése nemek szerinti megközelítésben

A munkaerőpiac nemek szerinti megosztottsága számos probléma okozója. Többek között aláássa a munkaerőpiac rugalmasságát, tartós munkanélküliséget, ill. akut munkaerőhiányt idéz elő, de egyben meg is nehezíti ezek felszámolását. A rendszerváltozás óta mi is megtapasztalhattuk mindennek gyakorlati megnyilvánulását. A kilencvenes évek elején a férfiak által dominált ágazatokban lezajlott munkanélküliségre például nem jelentett gyógyírt az azóta is krónikus ápolónőhiány, mert mindenkit mosolyra fakasztana a feltételezés egy ilyen irányú pályamódosításra. Annak is tanúi voltunk, hogy a férfi szakmunkáshiány egy-egy ágazatban vagy településen a legfőbb gátja lett a gazdasági növekedésnek, amit nem tudtak enyhíteni a nagyjából nőket foglalkoztató közszféra létszámleépítései.

A nők és férfiak aránytalan előfordulása a foglalkoztatottak, munkanélküliek és az inaktívak között nemcsak a munkaerőpiac kiegyensúlyozott működését akadályozza, hanem egyenlőtlenségeket is okoz. Ezek közül a bérezés és az abból származtatott szociális juttatások tekintetében fennálló nemek szerinti különbségek problematikája a legfontosabb. Emellett az erőteljes szegregáció olyan helyzetet is előidézhet, amikor az egyik nem gyakorlatilag egyeduralkodó lehet egy-egy szolgáltatás piacán. Egyes fogyasztóknak ez gondot okozhat – ld. a pedagóguspálya elnöiesedésével kapcsolatos kritikákat –, mert korlátozva érezhetik választási szabadságukat.

Ebben a tanulmányban a két nem előfordulását mutatjuk be a munkaerőpiac főbb szegmenseiben, egyfelől a munkavállalók egyéni ismérvei szerint (életkor, iskolai végzettség, a lakóhely településtípusa stb.), másfelől a munkáltatók főbb jellemzői (ágazati és szektorális hovatartozása, tulajdonviszonya stb.) alapján. A munkaerő-piaci folyamatok nemek szerinti alakulását tendenciájában elemezzük, a 2000 óta eltelt időszakra koncentrálna.

Foglalkoztatási helyzetkép

Magyarországon a foglalkoztatottság 1997-ben stabilizálódott a rendszerváltozást követően, majd 2000-ig évente 1-3%-kal bővült. Ezt követően jelentős strukturális átalakulás zajlott a munkaerőpiacon: egyfelől, több nagy nemzetközi cég alacsonyabb munkaerő-költségű országokba helyezte át tevékenységét, ami a gyárbezárások megszorodását vonta maga után. Másfelől, az olcsó munkaerőre települt munkáltatók helyét fokozatosan átvették a hazai szakemberállomány tudására alapozó befektetők, aminek eredménye kb. egy százalékos foglalkoztatásbővülés volt. Ez inkább a nőknek kedvezett, mint a férfiaknak, így a foglalkoztatási rátájuk közti különbség a 2000. évi 13,1%-ról 2005-re 12,1%-ra szűkült (1. sz. táblázat).

2005 és 2007 között az átlagos foglalkoztatási ráta fél százalékkal sem nőtt, ezen belül a nőké stagnált, a férfiaké viszont majdnem egy százalékponttal emelkedett. Ez annak tudható be, hogy ez idő alatt a kereső férfiak száma mintegy 24 ezerrel gyarapodott, a nőké viszont 6 ezerrel kevesebb lett. Emiatt a különbség a nők és férfiak foglalkoztatási rátái között ismét 13,1%-ra nyílt.

1. sz. táblázat

**A 15-64 éves népesség foglalkoztatottsága*,
1992-2007**

Év	Foglalkoztatottak száma (ezer fő)			Foglalkoztatási ráta (%)		
	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
1990 ^{a)}	2745,1	2338,9	5084,0	82,9	67,3	74,9
1992 ^{b)}	2127,6	1838,3	3965,9	64,0	52,3	58,0
1993	1994,4	1730,8	3725,2	60,0	49,3	54,5
1994	1974,0	1679,3	3653,3	59,6	47,8	53,5
1995	1974,7	1615,5	3590,2	56,5	45,9	52,5
1996	1978,4	1601,1	3579,5	59,6	45,5	52,4
1997	1997,2	1594,2	3591,4	59,9	45,4	52,5
1998	2010,4	1665,8	3676,2	60,3	47,3	53,6
1999	2063,3	1717,0	3786,3	62,2	48,9	55,4
2000	2091,6	1740,4	3832,0	62,7	49,6	56,0
2001	2102,4	1747,4	3849,8	62,9	49,8	56,2
2002	2100,3	1750,0	3850,3	62,9	49,8	56,2
2003	2112,7	1784,5	3897,2	63,4	50,9	57,0
2004	2102,0	1772,7	3874,7	63,1	50,7	56,8
2005	2101,2	1777,4	3878,6	63,1	51,0	56,9
2006	2122,1	1783,9	3906,0	63,8	51,1	57,3
2007	2125,5	1771,5	3897,0	64,0	50,9	57,3

* 1997-ig régi súlyozású adatok, 1998-tól új súlyozásúak.

a) Az 1990. évi adatok a KSH 1990. évi Népszámlálásának január elsejére vonatkozó adatai alapján készült számítások eredményei.

b) Munkaerő-felmérésre első ízben 1992-ben került sor. Az 1992-2007. évi adatok forrását a KSH munkaerő-felmérésének idősorai képezik.

Forrás: A munkaerő-felmérés idősora, 1992-2002. KSH, Budapest, 2004, 45-46. és 55-59. old.; Munkaerő-felmérés 2003. KSH, Budapest, 2004/a, 21-25. old. 2004-2007. évi adatok: KSH munkaerő-felmérésének táblái.

A hazai foglalkoztatási mutatók jelentősen elmaradnak a 27 tagúra bővült Európai Unió tagállamainak átlagától: 2000-ben a nők 3,3%-ponttal, a férfiaké pedig 7,7%-ponttal volt alacsonyabb (2. sz. táblázat). 2007-re a férfiak lemaradása 6,8%-ra mérséklődött, a nőké viszont 7,4%-ra nőtt. Ez azt jelenti, hogy hosszabb időtávot figyelembe véve a férfiaknál felzárkózás tapasztalható, a nőknél azonban romló tendenciára figyelmeztetnek az adatok.

2. sz. táblázat

Foglalkoztatási ráták változása korcsoportok és nemek szerint, 2000-2007 (%)

Korcsoport	Magyarország						EU27					
	2000			2007			2000			2007		
	Ffi	Nő	Össz	Ffi	Nő	Össz	Ffi	Nő	Össz	Ffi	Nő	Össz
15-24	37,3	29,7	33,5	24,2	17,8	21,0	40,7	33,6	37,4	40,2	34,2	37,2
25-54	79,2	66,9	73,0	81,3	67,9	74,6	85,6	65,7	76,0	86,8	71,4	79,1
55-64	33,2	13,3	22,2	41,7	26,2	33,1	47,1	26,7	36,9	53,9	36,0	44,7
15-64	63,1	49,7	56,3	64,0	50,9	57,3	70,8	53,0	62,2	72,5	58,3	65,4

Forrás: Employment in Europe 2008. Brussels, pp. 218-219, 254-255.

A foglalkoztatás terén fennálló deficit a fiatalokra és az idősekre koncentrálódik. A fiatalok esetében különösen aggasztó, hogy 2000 óta nemhogy nem csökkent, hanem jelentősen nőtt a

lemaradásunk az EU25 átlagától. 2000-ben a 15–24 éves fiúk közül 3,4%-ponttal, a lányok közül pedig 3,9%-ponttal kevesebben dolgoztak nálunk, mint amit az EU tagállamok átlaga mutatott. *2007-re hátrányunk a fiúknál és lányoknál egyaránt 16 és fél százalékpontra nőtt.* Ezt egyfelől a kilencvenes évekből áthúzódó felsőoktatási expanzió magyarázza, másfelől pedig az, hogy a munkaerő-kereslet oldaláról nem kellően megalapozott diplomás-utánpótlást nem képes felszívni a munkaerőpiac.

Az *idősek* esetében ugyanakkor sikeres felzárkózási folyamat közepette vagyunk: évről évre egyre többen dolgoznak közülük. Ez annak köszönhető, hogy 1998 óta fokozatosan nőtt a nyugdíjkorhatár, ami a férfiak esetében már 2002-től, a nőknél pedig 2009-től 62 év. Az eltérő nyugdíjkorhatár miatt 2000-ben az 55–64 éves nők foglalkoztatási aránya még 20%-ponttal elmaradt a férfiakétól. Ez a különbség 2007-re 15,5%-pontra mérséklődött. Az EU-tagállamok átlagához képest fennálló lemaradásunk viszont alig változott: a férfiak körében 13,9%-ról 12,2%-pontra, a nőknél pedig 13,4-ről 9,8%-pontra csökkent.

A *munkavállalás szempontjából ideálisnak tekintett 25–54 éves nők* közül 2000-ben még többen dolgoztak nálunk, mint az Európai Unió átlagában. Az előnyünkéből azonban 2007-re 3,5%-pontos lemaradás lett. A férfiak közül 2000-ben 6,4 százalékponttal kevesebben dolgoztak nálunk, mint az EU-ban. 2007-re 5,5%-pontra zárult az olló.

Az alacsony foglalkoztatottság szorosan összefügg a *részmunkaidő* szűkös elterjedtségével, legalább is a nők esetében. 2007-ben a férfiak 2,8%-át, a nőknek pedig 5,8%-át alkalmazták részmunkaidőben Magyarországon, szemben az EU27 tagállamának 7,7, ill. 31,2%-ával. (3. sz. táblázat)

3. sz. táblázat

Részmunkaidőben dolgozók aránya a foglalkoztatottakon belül nemek szerint, 2000–2007 (%)

Év	Magyarország			EU27		
	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
2000	2,0	5,2	3,8	6,5	28,9	16,2
2007	2,8	5,8	4,1	7,7	31,2	18,2

Forrás: Employment in Europe 2008. Brussels, pp. 218–219, 254–255.

Az alacsony részmunkaidős foglalkoztatás miatt Magyarország jóval előbbre kerül a nők foglalkoztatási rátája alapján felállított rangsorban, ha annak értékét nem létszamarányosan, hanem *teljes munkaidőre átszámított létszámban* határozzuk meg. Ez esetben ugyanis az EU-27 átlagához képest a foglalkoztatási ráta tekintetében fennálló lemaradásunk minimalizálódik, a nőknél pedig el is tűnik (4. sz. táblázat). Ez azonban korántsem ad okot elégedettségre. A magyar adatok mögött ugyanis sok, a munkaerőpiacról kiszorult ember áll, az EU adata mögött viszont relatíve nagyobb munkaerő-állomány, amit az tesz lehetővé, hogy az adott munkavolument több munkavállaló között osztják szét. Aki a munkaerőpiacon belül van, az folyamatosan karbantartja munkavégző képességét, s ha akarja, részmunkaidejét előbb vagy utóbb teljes munkaidőre válthatja – jóval könnyebben, mint aki ezzel a munkaerőpiacon kívülről próbálkozik.

4. sz. táblázat

Létszamarányos és teljes munkaidőre átszámított* foglalkoztatási ráták változása,

2000–2007 (%)

	Létszamarányos			Teljes munkaidőre átszámított*		
	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
Magyarország						
2000	63,1	49,7	56,3	63,6	48,7	56,0
2007	64,0	50,9	57,3	64,9	50,1	57,4
EU15						
2000	72,8	54,1	63,4	71,1	45,4	58,0
2007	74,2	59,7	66,9	71,6	49,2	60,2
EU25						
2000
2007	70,9	55,7	63,3	70,4	49,8	59,9

Forrás: Employment in Europe 2008. Brussels, pp. 218–219, 222–223. 254–255.

* A teljes munkaidőre átszámított foglalkoztatási ráta a teljes munkaidőre átszámított foglalkoztatotti létszám és a 15–64 éves népesség hányadosa. A számlálót úgy számítják ki, hogy az összes ledolgozott munkaórát osztják a gazdasági ágazatokban teljes munkaidőben foglalkoztatottak egy főre eső munkaóráinak a számával.

A nem-foglalkoztatottak összetétele

A munkavállalási korú népesség munkaerő-piaci értelemben vett kihasználatlanságáról a leghitelesebben a nem-foglalkoztatottak adatai tájékoztatnak. Ebbe mindazok beletartoznak, akik nem folytatnak kereső tevékenységet: a *munkanélküliek és az inaktívak*. Ezek aránya a munkavállalási korú népességhez viszonyítva 22,8%-ot tett ki 1990 elején, majd 1997-re megduplázódott, azóta viszont apadásnak indult (5. sz. táblázat).

5. sz. táblázat

Nem-foglalkoztatottak összetétele a munkavállalási korú népességből, 1990–2005 január 1.*

Munkavállalási korú népesség főbb kategóriái (ezer fő)	1990. jan. 1.	1998. jan. 1.	2000. jan. 1.	2005. jan. 1.
Munkavállalási korú nők száma	2849,6	3002,3	3053,4	3149,9
Foglalkoztatott nők**	2 074,1	1625,5	1723,7	1743,8
Nem-foglalkoztatottak, ebből:	775,5	1376,8	1329,7	1406,1
– Munkanélküliek***	10,0	202,6	184,4	191,0
– Gyesen, gyeden lévők	243,5	238,0	242,3	235,2
– gyet-ben részesülők	-	52,0	53,8	47,1
– tanulók	255,1	338,6	350,0	365,9
– nyugdíjasok	87,4	207,5	246,6	314,9
– egyéb inaktívak	179,5	338,1	252,6	252,0
Nem-foglalkoztatott nők aránya (%)	27,2	45,9	43,6	44,6
Munkaváll. korú férfiak száma	3107,2	3191,0	3233,0	3262,3
Foglalkoztatott férfiak**	2525,1	2096,5	2173,7	2193,7
Nem-foglalkoztatottak, ebből:	582,1	1094,5	1059,3	1068,6
– munkanélküliek***	14,2	261,4	220,1	209,6
– gyesen, gyeden lévők	1,2	1,0	1,0	11,0
– tanulók	276,5	337,3	349,7	369,6

– nyugdíjasok	176,4	304,6	322,0	339,3
– egyéb inaktívak	113,8	190,2	166,5	139,1
Nem-foglalkoztatott férfiak aránya %	18,7	34,3	32,8	32,7
Munkavállalási korúak száma együtt	5956,8	6193,3	6286,4	6412,2
Foglalkoztatott férfiak és nők**	4599,2	3722,0	3897,4	3937,5
Nem-foglalkoztatottak, ebből:	1357,6	2471,3	2389,0	2474,7
– munkanélküliek***	24,2	464,0	404,5	400,6
– gyesen, gyeden lévők	244,7	239,0	243,3	246,2
– gyet-ben részesülők	-	52,0	53,8	47,1
– tanulók	531,6	675,9	699,7	735,4
– nyugdíjasok	263,8	512,1	568,6	654,2
– egyéb inaktívak	293,3	528,3	419,1	391,2
Nem-foglalkoztatottak aránya %	22,8	39,9	38,0	38,2

Forrás: Számítások a nemzetgazdaság 1990–2005. január 1. munkaerő-mérlege adataiból. KSH, Bp., 2005.

*1996-ig a munkavállalási kor felső határa a nőknél 54 év volt. 1997. január 1-től 54-ről 55 évre, 2000. elejétől 56 évre, 2002-től 57 évre, 2004-től 58 évre, 2006-tól pedig 59 évre nőtt. A férfi népességből 1999-ig a 15–59 évesek számítottak munkavállalási korúnak, 2000–2001-ben a 60. életévüket, 2002-től pedig a 61. évüket betöltötték.

** Foglalkoztatottak külföldön dolgozókkal, de gyesen, gyeden és gyeten lévők nélkül.

***A munkaerő-mérlegben a regisztrált munkanélküliek adatai szerepelnek.

A foglalkoztatottság zsugorodásában a jóléti ellátórendszer más elemei is meghatározó szerepet játszottak, amennyiben elősegítették, hogy a feleslegessé vált munkaerő-állomány az inaktivitás különböző csatornáin (öregségi, elő-, karkedvezményes, rokkantnyugdíjazás, gyed, gyes, gyet) keresztül elhagyja a munkaerőpiacot. S bár ez a folyamat 2000 óta lelassult, továbbra is mindkét nemnél igen magas (a férfiaknál egyharmados, a nőknél pedig közel 45%) azoknak az aránya, akik szociális-jóléti ellátásból, vagy eltartóik jövedelméből élnek.

Munkanélküliek

Magyarországon sokáig nemcsak a foglalkoztatottság, hanem a munkanélküliség is kifejezetten alacsony volt. Ebben az fejeződik ki, hogy a nem-foglalkoztatottak nagy része nem keres aktívan állást, ami gyökeresen más helyzetet tükröz, mint a többi újonnan csatlakozott EU-tagállamban, ahol a munkanélküliek többsége aktív álláskereső, és az inaktív személyek is szorosan kötődnek a munkaerőpiachoz.

A közelmúltig szintén magyar sajátosságnak számított, hogy *a nők munkanélküliségi rátája alacsonyabb volt a férfiakénál*. Az országok zömét ugyanis ennek a fordítottja jellemzi, méghozzá nagy különbséggel a nők hátrányára. Az utóbbi években az olló nálunk is egyre zárult, majd 2004-ben a mutatók kiegyenlítődték. (6. sz. táblázat) 2005-től – egyfelől a közszféra létszámleépítései, másfelől pedig az inaktívakat aktivizáló érdekeltségi viszonyok következtében – meglódult az állástalanok létszámnövekedése, és *a nők munkanélküliségi rátája a férfiaké fölé emelkedett*.

6. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása* 1992–2007 között

Év	Munkanélküliek száma (ezer fő)	Munkanélküliségi ráta (%)
-----------	---------------------------------------	----------------------------------

	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
1992	265,9	178,3	444,2	10,8	8,8	9,9
1993	316,0	202,9	518,9	13,3	10,3	11,9
1994	274,8	176,4	451,2	11,8	9,3	10,7
1995	261,5	155,0	416,5	11,4	8,7	10,2
1996	243,7	156,4	400,1	10,7	8,8	9,9
1997	214,1	134,7	348,8	9,5	7,7	8,7
1998	188,7	125,3	314,0	8,5	6,9	7,8
1999	170,0	115,3	285,3	7,5	6,3	7,0
2000	158,9	104,8	263,7	7,0	5,6	6,4
2001	142,4	91,7	234,1	6,3	5,0	5,7
2002	138,0	100,8	238,8	6,1	5,4	5,8
2003	138,5	106,0	244,5	6,1	5,6	5,9
2004	136,8	116,1	252,9	6,1	6,1	6,1
2005	159,0	144,1	303,1	7,0	7,5	7,2
2006	164,4	152,0	316,4	7,2	7,9	7,5
2007	164,0	147,7	311,7	7,2	7,7	7,4

Forrás: KSH Munkaerő-felmérésének idősorai

*A KSH munkaerő-felmérése a Nemzetközi Munkaügyi szervezet ajánlásának megfelelően azokat tekinti munkanélkülinek, akik a vizsgált héten nem végeztek legalább óra jövedelemszerző tevékenységet, illetve nem volt olyan munkájuk, amitől átmenetileg távol voltak, továbbá aktívan kerestek munkát és képesek is lettek volna azt 30 napon belül megkezdeni.

A női munkanélküliség trendfordulója óta jelentősen nőtt az egy éven túl munka nélkül lévők aránya az állástalanok között, különösen a nők körében (43,3%-ról 48,6%-ra). Emiatt *ma már a nők között több az egy évet vagy annál hosszabb időt munka nélkül töltők részaránya, mint a férfiak körében*, holott 2004-ben még ennek a fordítottja volt jellemző (7. sz. táblázat). *2004 óta az állástalan nők munka nélkül töltött átlagos ideje 1,8 hónappal, a férfiaké pedig 1,2 hónappal hosszabbodott.* A nők továbbra is rövidebb időt töltenek munka nélkül, mint a férfiak, de a fennálló különbség a vizsgált három évben 1,9 hónapról 1,3 hónapra csökkent.

7. sz. táblázat

Tartós munkanélküliség és a munka nélkül töltött idő alakulása

Év	12 hónapot vagy több időt munka nélkül töltők aránya a munkanélküliek között (%)		A munka nélkül töltött idő átlagos hossza (hó)	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
2004	46,9	43,3	16,9	15,0
2007	47,9	48,6	18,1	16,8

Forrás: A KSH munkaerő-felvételének adatai.

A települések hierarchiáján lefelé haladva a munkaerő-piaci mutatók romlanak. Míg a fővárosban 2007-ben a Magyarországon munkavállalási korúnak tekintett népességnek a 70,3%-a volt jelen a munkaerőpiacon, a községekben csak 61,4%-a (8. sz. táblázat). *A fővárosban a nők gazdasági aktivitása mintegy 10 százalékponttal marad el a férfiakétól, a városokban 12-vel, a községekben pedig majdnem 16-tal.* A munkanélküliségi ráták tekintetében koránt sincs ilyen nagy különbség a nők és a férfiak között. Az azonban mindkét

nemnél megfigyelhető, hogy a községi munkanélküliségi ráták a fővárosinak mintegy dupláját teszik ki.

8. sz. táblázat

A munkavállalási korú (15–61 éves férfiak és 15–60 éves nők) népesség gazdasági aktivitási és munkanélküliségi rátái nemenként és településtípusonként, 2007 (%)

Településtípus	Gazdasági aktivitási ráták			Munkanélküliségi ráták		
	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
Budapest	75,7	65,5	70,3	4,4	5,5	5,0
Városok	71,6	60,0	65,7	6,7	7,3	7,0
Községek	69,1	53,3	61,4	9,3	10,0	9,6
Összesen	71,4	58,7	65,0	7,2	7,8	7,5

Forrás: KSH munkaerő-felmérés

A területi kiegyenlítődést gátolja a lakásmobilitás hiánya és az alulfejlett közlekedési infrastruktúra. A helyi munkaerőpiacok mérete a magas utazási költségek miatt kicsi. Az úthálózat fejletlensége és rossz minősége elriasztja a befektetőket a munkahely-teremtéstől az elmaradott területeken. Az ingázást megnehezíti, hogy a munkáltatók csak kényszerből vállalnak részt ennek költségeiből, továbbá munkarendjük meghatározásánál nincsenek tekintettel a menetre. Ha vannak egyáltalán gyermekintézmények a kistelepüléseken, azok nyitvatartási ideje sem igazodik a szolgáltatást igénybevevők időbeosztásához.

Inaktívak

Az 5. sz. táblázatot lezáró 2005. év óta eltelt három évben a 15-64 éves férfiak körében az inaktívak aránya 32,1%-ról 31%-ra csökkent, a nőké azonban változatlanul 45% maradt.

Ha csak a munkavállalási korú inaktívakat (15–61 éves férfiak és 15–59 éves nők) vesszük figyelembe, teljesen más képet kapunk. Ezek száma 2005. január 1. és 2007 között 74 ezerrel nőtt, aminek a négyötöde a nők köréből került ki (9. sz. táblázat). Ebben egyfelől a tanulólétszám bővülésének van meghatározó szerepe, aminek a növekménye a vizsgált időszakban megközelítette a 100 ezer főt, és 40:60%-ban érintette a férfiakat és a nőket.

Még ennél is nagyobb mértékben bővült a nyugdíjba vonulók köre, ami annak a következménye, hogy 2008. január 1-jétől a korábbinál kedvezőtlenebb feltételek mellett lehet nyugállományba menni. Ezért akik csak tehettek, előrehozott nyugdíjba vonulással próbálták kikerülni, hogy az új nyugdíjszabályok hátrányai rájuk is hassanak. 2008-tól a rokkantnyugdíjazás feltételei is szigorodtak, ami hasonló hatással lehetett az érintettekre. A munkavállalási korú nyugdíjasok mintegy 40 ezres növekménye szinte teljes egészében nőkből áll.

A gyermekgondozási szabadságon lévők száma érdemben nem változott. Az ismeretlen státusú „egyéb” kategóriába soroltak létszáma ugyanakkor több mint 60 ezerrel csökkent, felerészben a férfiak, felerészben pedig a nők köréből.

9. sz. táblázat

Munkavállalási korú inaktívak számának változása 2005–2007 között

Ellátás típusa	2005. január 1.(ezer fő)			2007 (ezer fő)			Nők aránya (%)	
	Ffi	Nő	Egy.	Ffi	Nő	Egy.	2005	2007

Gyes,gyed	11,0	235,2	246,2	10,0	235,3	245,3	95,5	95,9
Gyet	-	47,1	47,1	-	45,0	45,0	100,0	100,0
Tanuló	369,6	365,9	735,4	410,2	422,3	832,5	49,8	50,7
Nyugdíjas	339,3	314,9	654,2	342,8	354,2	697,0	48,1	50,8
Egyéb	139,1	252,0	391,2	109,9	218,1	328,0	64,5	66,5
Összesen	859,0	1215,1	2074,1	872,9	1274,9	2147,8	58,6	59,4

Forrás: A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, 2005. január 1, KSH, p. 17; Nemzeti Stratégiai Jelentés, SZMM, 2008.

A nemek munkaerő-piaci egyenlőtlenségeinek megnyilvánulási formái

A nők és férfiak között fennálló munkaerő-piaci különbségek két markáns oka a gyermeknevelési feladatok megoszlása és a munkaerő-állomány iskolai végzettség szerinti összetétele.

Gyermeknevelés és/vagy munkavállalás

A gondozásra szoruló kisgyermek jelenléte általában a nőket tartja vissza a fizetett munka vállalásától, míg a férfiakat a gyermektelen társaiknál nagyobb arányú munkavállalásra készíti. A 10. sz. táblázat szerint a kisgyermekkel nem rendelkező, 25–49 éves nők átlagos foglalkoztatási rátája 2007-ben 76% volt az EU27-ben, a legalább egy 12 éven aluli gyermeket nevelő anyáké pedig 62,4%, azaz 13,6%-kal alacsonyabb. A kisgyermekes férfiak közül ugyanakkor 10,6%-kal többen vállaltak munkát azoknál, akiknek nincs 12 évesnél fiatalabb gyereke.

A 12 éven aluli gyerekekkel rendelkező, ill. nem rendelkező anyák foglalkoztatási rátái közti különbség a legnagyobb Máltán (36,1%), Csehországban (29,8%), Magyarországon (26,3%) és Szlovákiában. Ellenpéldaként ugyanakkor felhozható *Portugália, ahol a kisgyermekes, ill. azzal nem rendelkező anyák foglalkoztatottsága lényegében megegyezik, de még inkább Szlovénia, ahol 7,8%-kal nagyobb arányban dolgoznak a kisgyermekes anyák, mint kisgyermek nélküli társaik.* Magyarozatként hozzá kell tenni, hogy Szlovéniában a gyermekgondozási szabadságon lévő nők foglalkoztatottnak minősülnek, és nem inaktívnak, mint nálunk.

Nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy a legalább egy, 12 éven aluli kiskorú gyermekkel rendelkező, 25–49 éves nők közül *Málta után Magyarországon végeznek a legkevesebben fizetett munkát.* Nem véletlen, hogy az utóbbi időben a nemzetközi szervezetek és hazai kutatók is ráirányították a figyelmet erre a problémára, aminek a megoldási lehetőségei egyre inkább a közbeszéd témájává kezdenek válni. Az *OECD* állt elő először azzal az ajánlással (*OECD Economic survey of Hungary, 2007*), hogy a magyar kormány:

- csökkentsé a gyermekgondozási szabadság időtartamát egy évre,
- az ebből származó megtakarítást fordítsa a gyermekgondozás költségeinek mérséklésére,
- növelje a lerövidített idejű gyermeknevelési támogatás összegét,
- és hosszabbítsa meg az apai szabadság időtartamát.

E javaslatok még nagy vitát válthatnak ki, mert a gyed, gyes, gyet nagyon népszerű támogatási formák, amelyek kiváltása rövid távon azért sem lehetséges, mert *a 3 éven aluli gyermekek közül csak alig minden tizediknek jut bölcsődei férőhely, és a 3–6 évesek közül is csak 79%-nak jut gyermekgondozói szolgáltatás.* Ezzel Magyarország az utolsó helyek egyikén helyezkedik el a barcelonai célok teljesítése tekintetében.²

10. sz. táblázat

A kisgyermekes és a nélküli 25–49 éves nők és férfiak foglalkoztatási rátái az Európai Unióban, 2007-ben

Ország	A 25–49 éves, 12 éven aluli kisgyermekkel rendelkező			A 25–49 éves, 12 éven aluli kisgyermekkel nem rendelkező		
	férfiak	nők	különbség a férfiak esetében	férfiak	nők	különbség a nők esetében
	foglalkoztatási rátái (%)					
Ausztria	92,9	68,5	5,3	87,7	83,6	-15,1
Belgium	92,2	69,3	10,5	81,7	75,5	-6,2
Ciprus	95,7	70,8	7,8	87,8	82,1	-11,3
Bulgária	81,2	61,5	4,7	76,6	74,7	-13,2
Cseh Köztársaság	93,9	53,4	6,8	87,1	83,2	-29,8
Egyesült Királyság	91,0	63,1	6,8	84,1	82,9	-19,8
Észtország	92,4	66,7	5,5	86,9	82,7	-16,0
Finnország	92,7	70,6	13,2	79,5	78,9	-8,3
Franciaország	91,1	65,9	14,4	76,6	65,9	-7,7
Görögország	96,8	57,0	14,3	82,5	64,1	-7,0
Hollandia	94,5	72,7	6,6	87,9	83,8	-11,2
Lengyelország	88,0	60,8	16,5	71,5	69,9	-9,2
Lettország	91,2	68,4	10,3	80,9	82,1	-13,7
Litvánia	89,7	77,2	10,7	78,9	81,5	-4,3
Luxemburg	95,7	65,0	5,5	90,3	80,2	-15,3
Magyarország	86,1	49,8	7,0	79,1	76,1	-26,3
Málta	94,0	32,6	5,3	88,6	68,7	-36,1
Németország	91,4	62,7	10,8	80,6	80,3	-17,6
Olaszország	93,8	54,6	13,1	80,7	66,7	-12,1
Portugália	94,2	76,4	11,5	82,7	77,3	-0,9
Románia	85,4	66,3	8,6	76,9	70,7	-4,3
Spanyolország	93,2	58,8	8,8	84,3	75,5	-16,7
Szlovákia	88,2	54,2	8,7	79,5	79,0	-24,8
Szlovénia	95,3	84,8	12,6	82,7	77,1	7,8
EU27 átlaga	91,4	62,4	10,6	80,8	76,0	-13,6

Forrás: Report on equality between women and men, 2008. European Commission, Brussels., 34. old.

*Nem állt rendelkezésre adat Dániáról, Írországról és Svédországról.

Az iskolai végzettség hatása a foglalkoztatottságra és a munkanélküliségre

A foglalkoztatási ráták az iskolai végzettségi fokozatokkal együtt emelkednek, szemben a munkanélküliségi rátákkal, amelyekre ennek a fordítottja a jellemző (11. sz. táblázat). A nők és a férfiak foglalkoztatottsága közti különbség ugyanakkor nincs összefüggésben az iskolai végzettséggel. Az *alacsony iskolázottságú nők a férfiakhoz képest ugyanúgy 7-8%-kal kisebb arányban dolgoznak, mint a főiskolát végzetek*. A nemek szerinti munkanélküliségi ráták nem nagyon különböznek egymástól, így iskolai végzettségi fokozatonként is csekély közöttük az eltérés, kivéve a 8 általánossal sem rendelkezőket, akik körében mindkét nemnél kirívóan magasak a munkanélküliségi ráták.

11. sz. táblázat

Iskolai végzettség szerinti foglalkoztatási és munkanélküliségi ráták 2007-ben (%)

Iskolai végzettség	Foglalkoztatási ráta			Munkanélküliségi ráta		
	Férfiak	Nők	Nők és férfiak mutatói közti különbség	Férfiak	Nők	Nők és férfiak mutatói közti különbség
< 8 általános	9,4	2,1	-7,3	40,8	56,8	+16,0
8 általános	26,1	19,3	-6,8	17,4	15,0	-2,4
Szaktanulmány- képző+Szakiskola	74,0	56,9	-17,1	6,8	9,4	+2,6
Gimnázium	42,0	41,7	-0,3	6,3	5,7	-0,6
Szakközépiskola	72,3	60,8	-11,5	4,8	6,4	+1,6
Főiskola	78,5	70,4	-8,1	3,0	3,8	+0,8
Egyetem	76,6	72,1	-4,5	1,7	2,4	+0,7
Összesen	64,9	50,1	-14,8	7,2	7,7	+0,5

Forrás: Az Európai Unió lisszaboni stratégiájához készült Nemzeti Akcióprogram a növekedésért és foglalkoztatásért, 2008–2010. Tervezet, 2008. augusztus, 60. oldal, www.nfu.hu

2004–2007 között a magyar férfiak és nők foglalkoztatási rátái közti rés mindegyik iskolai végzettségi fokozatban kiszélesedett (12. sz. táblázat). Eközben az Európai Unióban stagnált a különbség, jóllehet az eleve kisebb volt, mint nálunk. Kivételt képeznek ez alól az alacsony iskolai végzettségűek, akiknek a körében a nemenkénti foglalkoztatási ráták csak harmadannyira különböznek egymástól, mint az EU-ban. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ez a csoport nálunk csak csekély mértékben vesz részt a munka világában, legyen szó akár nőkről, akár férfiokról.

12. sz. táblázat

A foglalkoztatási ráták nemek közti különbsége iskolai végzettségi fokozatonként (%)

Iskolai végzettség	Magyarország		EU-átlag	
	2004	2007	2004	2007
Felsőfok	8,0	10,5	6,6	6,7
Középfok	13,5	14,0	12,8	12,8
Alacsony iskolai végzettség	6,6	7,6	19,4	19,2

Forrás: A foglalkoztatási stratégia indikátorait tartalmazó EU-honlap.

Horizontális szegregáció

A nők és férfiak eltérő gazdasági ágakban koncentrálnak, de ha ugyanabban a szektorban dolgoznak is, más munkakörben teszik ezt, mint a férfiak. Ezt nevezik horizontális szegregációnak, aminek néhány megnyilvánulási formáját mutatja be a 13., 14. és 15. sz. táblázat.

13. sz. táblázat

A foglalkoztatottak szektorális összetétele, összehasonlítva az EU27 átlagával, és az egyes szektorokban dolgozók megoszlása nemenként (%)

Szektor	2000		2007		EU27, 2007		Nők aránya (Magyarország)	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	2000	2007
Mezőgazdaság	9,1	3,6	6,6	2,4	7,0	5,2	24,8	23,0
Ipar	41,1	25,1	42,0	21,3	34,6	13,0	33,7	29,7
Szolgáltatások	49,8	71,3	51,4	76,3	58,4	81,8	54,9	55,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	45,4	45,8

Forrás: A hazai adatok forrását a KSH munkaerő-felmérésének idősorai képezik. Az EU27 adatai az Employment in Europe 2008. kötet statisztikai mellékletéből származnak, p. 218–219.

A foglalkoztatottak szektorális megoszlása 2000 óta nem sokat változott (13. sz. táblázat). Mindkét nemnél megfigyelhető, hogy csökkent a foglalkoztatásban betöltött szerepéből a mezőgazdaság. A nők közül 2007-ben kevesebben álltak alkalmazásban az iparban is, mint 2000-ben, viszont az itteni veszteségnél nagyobb mértékben nőtt a szolgáltató szektorban dolgozó nők aránya a kereső nők között.

A foglalkoztatottak szektorális összetételét a 2007 évi EU-s adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy a hazai foglalkoztatottak közül ma már kevesebbeknek nyújt megélhetést a mezőgazdaság, mint az EU27 átlagában. Különösen a nőknél szembejövő, hogy az itthoni mezőgazdaság csak az EU-átlag alig felének biztosított munkát 2007-ben.³ A magyar ipar foglalkoztatásban betöltött szerepe viszont jóval nagyobb, a szolgáltató szektoré pedig sokkal kisebb, mint az EU27-ben. A nők jelenléte az iparban érzékelhetően csökkent 2000–2007 között. Az iparban dolgozók között így 30 százaléknál kevesebb lett a nők aránya, a mezőgazdasági keresőknek pedig változatlanul alig egynegyede nő. A nők túlréprezentált jelenléte a szolgáltató szektorra jellemző, ahol a foglalkoztatottak 55%-a közülük kerül ki, szemben az összes keresőn belüli 45,8%-os nőarányal.

2000-ben a feldolgozóiparban dolgozóknak a 42%-a volt nő, 2007-ben már csak 38,8%-a (14. sz. táblázat). A feldolgozóiparon belül az élelmiszeriparban és az egyéb iparban jelentősen nőtt a nők aránya, s kisebb mértékben emelkedett a vegyiparban is. Figyelemre méltó, hogy a nők által dominált textiliparban is folytatódott az elnöiesedés.

14. sz. táblázat

A feldolgozóiparban foglalkoztatott nők és férfiak megoszlásának változása alágazatok szerint, 2000–2007 (%)

Alágazatok	Nők megoszlása		Férfiak megoszlása		Nők aránya	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007
Élelmiszeripar, ital, dohány gyártása	15,1	17,3	17,4	14,4	38,8	43,4
Textília, textiláru gyártása	33,8	20,3	5,9	2,6	80,6	82,9
Fafeldolgozóipari, nyomdaipari tev.	6,6	8,0	9,9	11,1	32,8	31,4
Vegyipar	10,7	11,1	11,0	9,4	41,4	43,2
Egyéb ásványi termékek gyártása	2,2	1,9	4,4	3,8	26,9	24,6
Fémalapanyag termékek gyártása	4,6	4,9	13,8	17,5	19,4	15,0
Gépek, berendezések gyártása	24,2	32,9	31,1	35,8	36,1	36,9
Egyéb feldolgozóipari tevékenység	2,7	3,6	6,5	5,4	23,1	28,8
Feldolgozóipar együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	42,0	38,8

Forrás: KSK munkaerő-felmérés.

A kereső nők több mint háromnegyedét, a férfiaknak pedig a felét a szolgáltató szektor foglalkoztatta 2007-ben. Ugyanebben az évben a terciér szektor munkaerő-állományából 55,3% volt a nő, szemben a 2000. évi 54,4%-kal (15. sz. táblázat). A nők arányának a növekedése viszonylag jelentős volt az „egyéb közösségi szolgáltatások” körében, a kereskedelemben, a szálláshely-szolgáltatásban, a közigazgatásban és az – amúgy is elnőiesedett – egészségügyi-szociális ágazatban. Stabilizálódott a kétharmados nőarány a pénzügyi szolgáltatásban, a többiben viszont stagnált, vagy csökkent (szállítás-raktározás, ingatlanügyletek, oktatás).

15. sz. táblázat

A szolgáltató szektorban foglalkoztatott nők és férfiak megoszlásának változása alágazatok szerint, 2000-2007 (%)

Alágazatok	Nők megoszlása		Férfiak megoszlása		Nők aránya az egyes alágazatokon belül	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007
Kereskedelem, javítás	22,5	23,1	25,1	25,2	51,6	53,2
Szálláshely-szolgáltatás	5,7	6,5	6,0	6,2	53,0	56,6
Szállítás, raktározás	6,9	5,7	21,6	20,4	27,7	25,7
Pénzügyi tevékenység	4,5	4,2	2,7	2,4	66,7	67,9
Ingatlanügyletek	7,5	9,6	10,5	13,9	46,0	45,9
Közigazgatás, kötelező tb.	10,9	10,8	13,9	12,6	48,2	51,3
Oktatás	20,2	17,9	6,8	6,6	78,0	77,1
Egészségügy, szociális ellátás	14,8	14,9	5,7	5,2	75,5	78,1
Egyéb közösségi és személyi szolgáltatások	7,0	7,3	7,7	7,5	51,5	54,3
Szolgáltatások összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	54,4	55,3

Forrás: KSH munkaerő-felmérés

A szakmák, foglalkozások esetében még nyilvánvalóbb, hogy a férfiak férfi szakmákat oktatnak, férfiakkal dolgoznak, míg a nők ún. női foglalkozásokat választanak, amit többnyire más nőkkel együtt gyakorolnak. Ez az *elemi foglalkozások* szintjén jól látható, s időben szinte mozdulatlan (16. sz. táblázat). A foglalkozások durván egynegyede teljesen elnőiesedett: itt dolgozik a női foglalkoztatottak több mint egyharmada, és a férfiaknak az 1,4 százaléka. Olyan foglalkozások tartoznak ide, mint a védőnő, ápolónő, gyors- és gépiró, vagy a szülésznő, óvónő, bérelszámloló, kozmetikus, varrónő, konyhai kisegítő, takarító, pénzügyi előadó. A másik póluson a férfiak dominálta foglalkozások találhatók. Ebbe a körbe a foglalkozások jó egynegyede sorolható, például a mobil gépek kezelője; mezőgazdasági erőgépező, -vezető; kőfaragó, üvegező, favágó, vadász, szerszámkészítő, tűzoltó, kőműves, burkoló, villanszerelő, ács-állványozó, bútorasztalos, kazánfűtő, tehergépkocsi-vezető, vagyónőr, hegesztő, stb. Ezek adnak munkát a férfiak 43,9%-ának és a nők 1,1%-ának.

16. sz. táblázat

Foglalkozási szegregáció, 1994–2003 (%)

Foglalkozások besorolása a nők/férfiak	Egyéni foglalkozások megoszlása	Foglalkoztatott
--	---------------------------------	-----------------

Forrás: KSH munkaerő-felmérésének adataiból végzett számítások (Váradi Leventéné).

A foglalkozások csekély hányada (15-16%-a) minősíthető nemek szerint kiegyensúlyozottnak, és még ennél is kisebb azoknak a férfiaknak és nőknek az aránya, akiket a foglalkoztatottak közül ezekben alkalmaznak. Példaként említhetők: a gazdasági, költségvetési szervezetek funkcionális tevékenységet folytató részegységeinek a vezetői, a társadalomtudományi foglalkozások, a műszaki ügyintézők, a vendéglátó-ipari és nyomdaipari foglalkozások, a jogi foglalkozások, a középiskolai tanárok stb. Az utóbbiak kapcsán említést érdemel, hogy korábban mind a jogi, mind pedig a tanári pályára erőteljes elnöiesedés volt jellemző. Úgy tűnik, hogy mára ez a tendencia megfordult.

A férfi keresők közel háromnegyede a foglalkozások erőteljesen, vagy teljesen szegregált 52%-ában található, a nőknek pedig majdnem ugyanekkora hányada a foglalkozások nemileg elkülönülő másik 30%-ában.

Vertikális szegregáció

A vertikális szegregáció abban mérhető, hogy milyen a nők és férfiak jelenléte a munka világának hierarchikus rendjében. Általános tapasztalat, hogy a férfiak többsége magasabb pozíciókban található, a nők zöme pedig az alacsonyabbakban.

A kereső nők több mint fele szellemi foglalkozású; a férfiaknál ezek aránya egyharmadnál kevesebb, jóllehet az idő előrehaladtával ez is növekszik. A nők munkahelyi hierarchiában elfoglalt helye azonban mit sem változott: továbbra is az a jellemző, hogy *minél lejjebb megyünk a foglalkozások rangsorában, annál több nőt találunk ezek betöltői között.* (17. sz. táblázat)

17. sz. táblázat

A foglalkoztatott nők és férfiak megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint, 2000-2007 (%)

Foglalkozási főcsoportok	Nők megoszlása		Férfiak megoszlása		Nők aránya	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007
Törvényhozók, igazgatási, érdekképviselői vezetők, gazdasági vezetők	5,2	5,6	8,3	8,6	34,2	35,3
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások	15,1	16,7	8,9	10,8	58,4	56,2
Egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások	18,9	20,4	8,6	9,4	64,6	64,3
Irodai és ügyviteli foglalkozások	13,9	13,2	1,0	0,9	92,4	92,9
<i>Szellemi foglalkozásúak</i>	<i>53,1</i>	<i>55,9</i>	<i>26,8</i>	<i>29,7</i>	<i>62,2</i>	<i>61,0</i>
Szolgáltatási jellegű foglalkozások	18,8	20,2	12,4	13,0	55,7	56,5
Mezőgazdasági és erdőgazd. foglalkozások	2,2	1,5	4,6	3,5	27,8	26,9

Ipari és építőipari foglalkozások	9,4	5,9	32,2	30,3	19,5	13,9
Gépkezelő, összeszerelők, járművezetők	6,9	7,2	15,4	16,2	27,2	26,9
Szakképzettséget nem igénylő foglalkozások	9,2	8,9	6,5	5,8	53,8	56,1
Fegyveres testületek foglalkozásai	0,4	0,4	2,1	1,5	13,1	16,4
<i>Fizikai foglalkozásúak</i>	<i>46,9</i>	<i>44,1</i>	<i>73,2</i>	<i>70,3</i>	<i>34,7</i>	<i>34,6</i>
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	45,4	45,8

Forrás: KSH munkaerő-felmérés.

A felsővezetők körébe tartozó nők és férfiak száma egyaránt nőtt 2000–2007 között, de a nők részaránya csak kismértékben javult. Ma már ugyan meghaladja az egyharmadot, de még így is erős alulreprezentáltságot tükröz a nőknek a foglalkoztatottak összességén belüli 45,8%-os részesedéséhez képest. Vélhetően még nagyobb különbséget tapasztalnánk, ha a nők vezető pozícióban elfoglalt helyét külön vizsgálnánk az állami és a magánszektorban.

A felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásokban mindkét nemnek nagyjából azonos mértékben nőtt a létszáma, így e kategórián belül a nők aránya érdemben nem módosult (56-57%). A szakirányú végzettséghez, ill. esetenként diplomához kötött, a felsőfokú végzettséget igénylő munkaterületeket segítő (paraprofessionális) foglalkozások „elnőiesedettsége” (kétharmados nőtöbblet) sem változott. Az egyszerű irodai foglalkozásokban már tíz évvel ezelőtt is 9 nő volt a 10 alkalmazott közül. Ez az arány azóta is fennmaradt.

A *fizikai állományba tartozók aránya* mindkét nemnél 2-3%-kal apadt a vizsgált időszakban. Ugyanakkor némi átrendeződés zajlott le az egyes foglalkozási főcsoportok között. A szolgáltatási jellegű foglalkozásokban és a szakképzettséget nem igénylő munkakörökben nőtt a nők aránya, a többiben pedig csökkent. Érdekes fejlemény, hogy a fegyveres testületek állományában ma már 16,4% a nők aránya, holott 2000-ben ez a mutató még csak 13,1% volt.

Nemi szegregáció – nemzetközi összehasonlításban

Az Európai Foglalkoztatási Stratégiát rendszeresen értékeli abból a szempontból, hogy az mennyiben biztosítja a nők és férfiak esélyegyenlőségét (EMCO/26/060602/EN_REV1). Ennek során a nemek szerinti szegregációs indexek alapján hasonlítják össze az egyes országok munkaerőpiacának megosztottságát. A 18. táblázat az EU tagállamoknak az *ágazati és foglalkozási szegregációs indexeit* mutatja be.⁴ *Az adatok arra utalnak, hogy az alacsony foglalkoztatási rátájú országokban általában kisebb az egyes ágazatok, foglalkozások elkülönülése nemek szerint.* Jó példa erre Görögország, Málta, Lengyelország, Olaszország. Azt viszont nem igazolják az adatok, hogy a magas foglalkoztatottság egyben nemek szerint megosztottabb munkaerőpiacot vonna maga után.

Magyarország mindkét mutatója meghaladja az EU25 átlagát. Az ágazati szegregációs index 20,1 volt 2007-ben (EU27:18,9), ami középen helyezkedett el a legrosszabb arányszámot produkáló Észtország (26,1), és a legjobb eredményt felmutató Málta (14,9) között. Mivel e mutatók időben nem sokat változnak, feltűnő, hogy Lengyelország ágazati indexe milyen sokat romlott 2003–2007 között. A foglalkozási szegregációs index mindenütt magasabb az

ágazatinál; nálunk például 28,8 volt mindkét vizsgált évben (EU27: 26,1). Ebben a vonatkozásban is Észtország mutatója a legrosszabb (32,2), Görögországé pedig a legjobb (22,4), de nem sokkal maradnak el ettől Málta, Olaszország vagy Románia indexei.

18. sz. táblázat

Nemi szegregációs indexek az Európai Unió tagállamaiban, 2003, 2007*

Ország	Ágazati/szektorális index		Foglalkozási index	
	2003	2007	2003	2007
Ausztria	20,7	18,3	27,8	26,2
Belgium	19,2	18,6	26,3	25,7
Bulgária	19,3	20,8	27,8	29,4
Ciprus	18,1	20,1	28,6	28,9
Csehország	19,5	19,7	29,4	28,5
Dánia	18,3	18,9	27,4	25,7
Egyesült Királyság	18,8	18,6	25,4	25,3
Észtország	24,0	26,1	32,1	32,2
Finnország	21,9	22,9	29,5	29,5
Franciaország	17,5	18,3	26,5	26,7
Görögország	15,8	15,9	21,7	22,4
Hollandia	16,7	17,9	24,5	25,0
Írország	21,2	23,3	27,1	27,9
Lengyelország	14,1	19,2	25,2	25,8
Lettország	21,9	23,4	27,5	29,2
Litvánia	20,9	23,5	27,8	30,2
Luxemburg	18,3	19,0	25,1	27,2
Németország	18,2	18,4	26,7	26,5
Magyarország	19,7	20,1	28,8	28,8
Málta	15,9	14,9	23,8	23,6
Olaszország	15,7	17,8	22,3	23,6
Portugália	22,0	20,6	27,4	26,5
Románia		16,1	11,8	23,2
Spanyolország	19,9	20,7	26,3	27,4
Svédország	21,6	21,3	27,7	26,9
Szlovákia	22,7	23,2	30,5	30,3
Szlovénia	17,8	17,2	27,2	26,3
EU 27 átlag	18,1	18,9	25,5	26,1

* Ezt úgy számolják ki, hogy a foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlásához képest meghatározzák az egyes ágazatok/szektorok vagy foglalkozások hasonló mutatóinak eltéréseit. A különbségeket összeadják, és azt a foglalkoztatottak összlétszámának arányában fejezik ki.

Forrás: Joint Employment Report 2004/2005. Brussels, SEC(2005)67/2, Annexes és *European Commission – Employment, Social and Equal Opportunities: Indicators for monitoring the Employment Guidelines including indicators for additional employment analysis*, 2008. Compendium; www.wuropa.eu.int, latest update: 02/07/2008.

Foglalkozási státus

2007-ben 100 foglalkoztatottból 91 volt alkalmazott a nők esetében, és 85 a férfiaknál. (19. sz. táblázat) A férfiakra erőteljesebben, de a nőkre is jellemző az alkalmazottak arányának a

növekedése, ami a vállalkozók, önállók rovására valósult meg. A szövetkezeti tagok szinte eltűntek, s ez nem korlátozódott csupán a mezőgazdasági szövetkezetek tagjaira. A társas vállalkozások tagjainak részaránya a férfiak esetében majdnem kétszerese (4%) a nőkre jellemző értéknek (2,1%). A szövetkezeti tagok, a társas vállalkozások tagjai és a vállalkozók, önállók között a nők aránya egyaránt egyharmad, vagy annál kissé kevesebb. Az alkalmazottak közel fele nő, a segítő családtagoknak pedig jó kétharmada. A segítő családtagok szintén eltűnni látszanak a statisztikákból, bár tagadhatatlan, hogy ezt a kategóriát a munkaerő-felmérés teljes terjedelmében nem tudja „befogni”. A nők jelentős hányada ugyanis a nem fő jövedelmi forrásnak számító, családi gazdaságban kifejtett tevékenységet nem tekint munkának. Erre utal az, hogy a mezőgazdasági munkavégzés idejére is rákérdező népszámlálás a munkaerő-felmérésnél lényegesen nagyobb arányú mezőgazdasági tevékenységet regisztrált a nők körében (is).

19. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása foglalkozásuk jellege szerint (%)

Státusz	Nők		Férfiak		Nők aránya	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007
Alkalmazásban állók	89,5	91,0	81,2	84,9	47,8	47,1
Szövetkezeti tagok	0,7	0,1	1,2	0,1	30,5	31,8
Társas vállalk. tagjai	2,1	2,1	4,4	4,0	28,0	31,0
Vállalkozók, önállók	6,7	6,2	12,7	10,7	30,5	32,7
Segítő családtagok	1,0	0,6	0,5	0,3	66,5	68,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	45,4	45,8

Forrás: KSH munkaerő-felmérésének idősorai.

A nők alig egyharmados jelenléte az egyéni vállalkozók között valószínűleg arra vezethető vissza, hogy az állásukat veszített és családfenntartónak számító férfiak inkább kényszerülnek arra, hogy a család megélhetését akár vállalkozóvá válva is biztosítsák, mint a nők.

„A női vállalkozások 82 százaléka mikrovállalkozás, akik között fele részben vannak jelen egyéni vállalkozók, egyötödük pedig betéti társaság, illetve kft. Legnagyobb részük (55%) a szolgáltatási és kereskedelmi (38%) szektorban működik. A vállalkozások javarészt saját településükön értékesítenek. Együttműködési készségük meglehetősen alacsony. Több mint felük vevőkörét kis vásárlóerejű törzsvevők alkotják. Vállalkozói ismereteiket mindenekelőtt saját vállalkozásuk gyakorlatából szerezték meg, ezen kívül említésre méltó még az iskolai képzés, a család és a más vállalkozások példája is” (SEED Alapítvány, 2008., 52. old.).

Jelentősen *eltér a foglalkoztatott nők és férfiak összetétele munkáltatójuk tulajdonformája szerint is*, bár ezeknek az információknak a tartalma – a lakossági kikérdezés miatt – bizonytalan, és azonos tartalommal 2004-től áll rendelkezésre (20. sz. táblázat).

20. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása munkahelyük tulajdonformája szerint, 2004–2007 (%)

Tulajdonforma	Férfiak		Nők		Nők aránya az egyes csoportokon belül	
	2004	2007	2004	2007	2004	2007
Tiszta állami tulajdonú	14,7	12,3	19,6	15,6	53,2	51,7
Tiszta magántulajdonú	64,2	69,4	48,3	53,9	38,8	39,2

Szövetkezeti tulajdonú	1,8	1,2	1,9	1,5	47,6	50,7
Egyéb (egyházi, nonprofit)	0,6	0,9	1,5	1,7	67,0	62,6
Önkormányzati tulajdonú	5,0	6,0	17,8	19,1	74,6	72,6
Vegyes tulajdonú	10,5	7,5	8,2	6,0	39,7	39,8
Nem tudja	3,2	2,7	2,7	2,2	41,6	40,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	45,7	45,4

Forrás: KSH munkaerő-felmérésének idősorai.

Mind a férfiak, mind a nők körében jelentősen nőtt a tiszta magántulajdonú cégeknél dolgozók aránya. 2007-ben ezek adták munkát a foglalkoztatott férfiak mintegy 70, és a nők 54%-ának. A nők munkához juttatásában az állami/önkormányzati tulajdonú munkáltatóknak is jelentős szerepük van. Az utóbbiaknál az alkalmazottak 3/4-e a nők közül kerül ki.

Kereseti különbségek és szociális védelem – gender megközelítésben

A nők foglalkozási struktúrában elfoglalt, átlagosnál rosszabb pozíciójából következik a nőknek a férfiakénál kisebb keresete és az ebből származtatott szociális jövedelmek alacsonyabb szintje.

Az Európai Unióban 1995-ben a nők átlagkeresete 83%-a volt a férfiakénak. Magyarországon az akkori női munkavállalók helyzete ennél kedvezőtlenebbül alakult, 19%-kal maradt el a keresetük a férfi munkatársakétól. *2000-ben még mindig 20%-os volt a női bruttó átlagkereset elmaradása a férfiaké mögött, de 2006-ban már csak 11%.⁵* Az Európai Unió átlagában 2000-ben 16%-os, 2005-ben pedig 15%-os volt a női-férfi kereseti rés, azaz kezdetben alacsonyabb, napjainkban pedig magasabb, mint Magyarországon.

A nemzetgazdasági kereseti rés csökkenésében szignifikáns szerepet játszottak a költségvetési szféra 2001-ben kezdődő keresetkiigazításai (köztisztviselők, közalkalmazottak, bírók, ügyészek, szolgálati jogviszonyosok bérrendezése)⁶, hiszen e szférát a női foglalkoztatottak dominanciája jellemzi: a munkavállalók 68%-a közülük kerül ki. A bérek kiigazításában tehát nagyobb volt a nők érintettsége, mint a férfiaké (Lindnerné, 2007, 5. old.). Azóta – nem függetlenül a közszféra relatív bérhelyzetében bekövetkezett kedvezőtlen változástól – újra növekedett a nemek közötti kereseti eltérés.

A nők hátrányát sugalló gyakorlatot ismervé sokat megkérdőjelezik az Eurostat által korábban kimutatott 11%-os női keresetelmaradás hitelességét. Kételkedésre azonban nincs ok. A valóságot megszépítő mutató ugyanis a statisztika produktuma. A 21. sz. táblázat rávilágít arra, hogy külön-külön mind a fizikai, mind a szellemi foglalkozású nők bérelmaradása nagyobb, mint együttesen számolva. Ez arra vezethető vissza, hogy a szellemi foglalkozású férfiak és nők kereseti színvonala magasabb, és az ilyen munkakörben foglalkoztatott nők száma nagyobb, mint a fizikai munkakört betöltő nőké (KSH, 2008/a, 2. old.). A 17. sz. táblázatban látható, hogy a foglalkoztatott nők 55-56%-a szellemi foglalkozású.

Egyre kevésbé, vagy egyáltalán nem magyarázza viszont a nők szerényebb bérezését az alacsonyabb iskolai végzettségük. Például hazánkban a 30-34 éves nőknek az egyötöde rendelkezik felsőfokú végzettséggel, míg a hasonló korú férfiaknak csak hatoda-hetede.

21. sz. táblázat

A nők nettó keresete a férfiak keresetének százalékában

Év	Fizikai	Szellemi	Együtt
	foglalkozásúak		
2000	78	63	83
2003	85	70	91
2004	83	72	92
2005	82	70	90
2006	84	71	91

Forrás: KSH 2008/a, 2. old.

A nők bérelmaradása elsődlegesen nem abból adódik, hogy azonos munkáért alacsonyabb díjazásban részesülnek, mint a férfiak, hanem inkább arra vezethető vissza, hogy a két nemhez tartozók eltérő munkát végeznek. Ezt a jelenséget a szegregáció kapcsán sokoldalúan bemutattuk.

Persze arra is akad nem kevés példa, hogy azonos munkáért nem azonos bért fizetnek férfiaknak és nőknek. Ezt azzal lehet illusztrálni, hogy a nők több mint egyharmada 10 foglalkozásban dolgozik, amelyekben elsöprő a nők részaránya (90%). Ugyanakkor e foglalkozások többségében is a férfiaknak van kereseti előnye, például: a férfi eladók átlagkeresete 14%-kal, a lakás- és intézménytakarítóké 10%-kal, a gyártósori összeszerelőké 22%-kal, a pénzügyi előadóké 35%-kal magasabb, mint az ugyanolyan foglalkozású nőké. Egyedül a konyhai kisegítő nőknek van kereseti előnyük a férfiakkal szemben.

A „női” foglalkozások között sok a nagy megterhelést (pszichikai, fizikai megterhelés, monotóniatűrés) okozó munka. Ennek ellenére az azonos állománycsoportba – fizikai, szellemi – tartozó férfiszakmákban általában jobban fizetnek, mint az elnőiesedettekben.

A textiliparban a legalacsonyabb a havi bruttó kereset: a nemzetgazdasági átlagkereset 53%-a, és a feldolgozóipari átlagkereset 57%-a.

A nők legnagyobb kereseti lemaradása a pénzügyi tevékenységben (44%), a feldolgozóiparban (26%) és a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás ágazatban (23%) tapasztalható.

A versenyszférában a szellemi foglalkozású nők átlagos kereseti hátránya 2006-ban 33%-os volt. A keresetek alakulását beosztási szintek szerint vizsgálva a szellemi foglalkozásúaknál a legkisebb különbség a női- férfi keresetek között: a „vezető I” beosztásúaknál, mindössze 6%, míg a legmagasabb az ügyviteli munkakörben kezdőnek számító gyakornokoknál, 48% a 2005. évi adatok szerint.

A fizikai foglalkozásokban valamivel kisebb a kereseti differencia (2006: 24%). A szakképzettséget igénylő munkakörökben 20% körüli a női átlagkeresetek elmaradása, míg a szakképzettséget nem igénylő munkakörökben (segédmunka) 8-9%, és a betanított munkaköröknél sem éri el a 20%-ot.

A nők bérelmaradása *alacsonyabb szociális jövedelmeket* eredményez – többek között a *férfiakénál kisebb nyugdíjat*. Az öregségi nyugdíjak színvonalában jelentkező eltérés a férfiak és nők között mintegy 25% volt 2007-ben, a főellátás átlaga szerint. Ezt a rést az özvegyi ellátások mintegy 16% körülire mérséklék, az idős nők nyugdíjszínvonalát jelentősen, több mint 16,5%-kal növelve. A saját jogú nyugdíj mellett járó özvegyi nyugdíjak a különbséget tovább csökkentik.⁷ A nők alacsonyabb nyugdíja – a munkaerő-piaci pozíciók eltérésén túl –

azzal is magyarázható, hogy a nők szolgálati ideje átlagosan 2-3 évvel rövidebb a férfiakénál, továbbá az előrehozott nyugdíjazásnál jelenleg még kedvezőbb feltételek mellett, a férfiakéhoz képest 3 évvel korábban mehetnek nyugdíjba (SZMM, 2008).

Korábban a nők magas szintű foglalkoztatottsága miatt a nők nyugdíjjogosultsága a férfiakéhoz hasonlóan alakult, így a nők a férfiakhoz közeli, magas arányban részesülnek saját jogon nyugdíjban. Ez a jövőben várhatóan változni fog, mivel a 90-es évek eleje-közepe óta megfigyelhető az a tendencia, hogy *a nők foglalkoztatási rátája tartósan, több mint 10%-ponttal alacsonyabb a férfiakénál*. Ennek magyarázata a férfiakét jóval meghaladó női inaktivitás és a fekete-, szürkegazdaság elterjedtsége, ami miatt a jövőben növekedni fog a nyugdíjjogosultságot nem szerzők, illetve alacsony nyugdíjasok aránya. Vélhetően a nyugdíjak színvonalában is nagyobb lesz a nemek szerinti eltérés, mivel *a nők relatív járulékalapja átlagosan mintegy 20%-kal alacsonyabb, mint a férfiaké*. (Augusztinovic–Gyombolai–Máté, 2008, 683. old.) A nyugdíjformula 2013. évi átalakítása a teljesítmények szerinti differenciálásnak ad tágabb teret. Ezek a hatások – azzal a demográfiai ténnyel együtt, hogy a nők átlagosan 5-6 évvel tovább élnek a férfiaknál, és az idős korúak között jelentős nőtöbblet van – azt jelzik, hogy *az időskori szegénységnek a „női arca” egyre meghatározóbbá válik*. Már ma is az jellemző, hogy a népesség egészét tekintve a magyar férfiak szegénységi rátája némileg meghaladja a nőkéét, de az idős generációkon belül a 65 év feletti nők szegénységi aránya másfélszerese a férfiakénak.

Összegzés

Ebben a tanulmányban a két nem előfordulását mutattuk be a munkaerőpiac főbb szegmenseiben, egyfelől a munkavállalók egyéni ismérvei szerint (életkor, iskolai végzettség, a lakóhely településtípusa stb.), másfelől a munkáltatók főbb jellemzői (ágazati és szektorális hovatartozása, tulajdonviszonya, stb.) alapján. A munkaerő-piaci folyamatok nemek szerinti alakulását tendenciájában elemeztük, a 2000 óta eltelt időszakra koncentrálva. A főbb megállapításokat az alábbiakban összegezzük:

1. Magyarországon 2000–2007 között alig fél százalékkal nőtt a foglalkoztatottak száma a 15–64 éves népesség körében; ezen belül a nőké stagnált, a férfiké viszont egy százalékos növekedést mutatott. A hazai foglalkoztatási mutatók jelentősen elmaradnak a 27 tagúra bővült Európai Unió tagállamainak átlagától: 2000-ben a nőké 3,3%-ponttal, a férfiaké pedig 7,7%-ponttal volt alacsonyabb. 2007-re a férfiak lemaradása 6,8%-ra mérséklődött, a nőké viszont 7,4%-ra nőtt. Hosszabb időtávot figyelembe véve tehát a férfiaknál felzárkózás tapasztalható, a *nőknél* azonban *romló tendenciára figyelmeztetnek az adatok*.

A foglalkoztatás terén fennálló deficit a *fiatalokra* és az *idősekre* koncentrálódik. A fiatalok esetében különösen aggasztó, hogy 2000 óta nemhogy nem csökkent, de jelentősen nőtt a lemaradásunk az EU átlagától. Az idősek esetében közelebb jutottunk az Európai Unióhoz, még ha nem is sokkal – a férfiak körében 13,9%-ról 12,2%-pontra, a nőknél pedig 13,4-ről 9,8%-pontra – csökkent a hátrányunk. A *munkavállalás szempontjából ideálisnak tekintett 25–54 éves nők* közül 2000-ben az Európai Unió átlagához képest még többen dolgoztak nálunk. Az előnyünkből azonban 2007-re 3,5%-pontos lemaradás lett. A férfiaknál viszont az olló 6,4 százalékponttól 5,5%-pontra zárult.

2. A munkavállalási korú népesség munkaerő-piaci értelemben vett kihasználatlanságáról a leghitelesebben a *nem-foglalkoztatottak* adatai tájékoztatnak. Ebbe mindazok beletartoznak, akik nem folytatnak keresőtevékenységet: a munkanélküliek és az

inaktívak. Ezek aránya a munkavállalási korú népességhez viszonyítva 22,8%-ot tett ki 1990 elején, majd 1997-re megduplázódott, azt követően pedig apadásnak indult. 2000 óta azonban 38% körül stagnál azoknak az aránya, akik szociális-jóléti ellátásból vagy eltartóik jövedelméből élnek. A férfiak esetében egyharmad körüli ez az arány, a nőknél viszont megközelíti a 45%-ot.

3. Egészen a közelmúltig magyar sajátosságnak számított, hogy a nők munkanélküliségi rátája alacsonyabb volt a férfiakénál. 2004-ben azonban a különbség kiegyenlítődt, 2005-ben pedig meglódult az állástalanok létszámnövekedése, és a nők munkanélküliségi rátája a férfiak fölé emelkedett. Ma már több a tartós munkanélküli is a nők között, mint a férfiak körében.
4. Magyarországon a gondozásra szoruló kisgyermek az anyák foglalkoztatottságát 26,3%-kal csökkentik azokhoz a nőkhöz képest, akiket a gyermeknevelés gondjai nem érintenek. A férfiaknál ugyanakkor 7%-kal magasabb foglalkoztatási rátát okoz a gyermek megléte. Nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy a legalább egy, 12 éven aluli kiskorú gyermekkel rendelkező, 25–49 éves nők közül Málta után Magyarországon végeznek a legkevesebben fizetett munkát. Ennek legalább három oka van:
 - A magyar gyermektámogatási rendszer a fejlett világ legbőkezűbb (a fizetett otthonlétet segélyező) kiegészítő támogatási rendszere. Ez az érettségizett és diplomás nőket azért tartja vissza a munkavállalástól, mert két évig viszonylag magas összegű keresetarányos juttatást biztosít számukra, amit több mint 80%-uk megtold a további egy évre járó gyes-sel. Ugyanakkor a gyermektámogatási rendszer munkanélküli- és szociális segélyezési funkciókat is betölt a munkaerőpiachoz lazán kötődő és/vagy rossz munkaerő-piaci helyzetben lévő társadalmi rétegek esetében.
 - Ennek kiváltása rövid távon mégsem lehetséges, mert a 3 éven aluli gyermekek közül csak minden tízediknek jut bölcsődei férőhely, és a 3–6 évesek közül is csak 79% részesül gyermekgondozói szolgáltatásban. Ezek a mutatók messze elmaradnak az EU berceleoni célkitűzéseitől.
 - Az alacsony foglalkoztatási mutatók szorosan összefüggnek a részmunkaidő szűkös elterjedtségével is. Ezt jól mutatja, hogy Magyarország jóval előbbre kerül a nők foglalkoztatási rátája alapján felállított rangsorban, ha annak értékét nem létszámarányosan, hanem teljes munkaidőre átszámítva határozzuk meg. Ez esetben ugyanis az EU27 átlagához képest a foglalkoztatási ráta tekintetében fennálló lemaradásunk minimalizálódik, a nőknél pedig ki is egyenlítődik.
5. 2000–2007 között erősödött a nők koncentrációja egyes szektorokra és gazdasági ágakra. A nők körében 71,3%-ról 76,3%-ra nőtt a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya. A feldolgozóiparon belül a nők dominálta textiliparban is folytatódott az elnöiesedés. (Az ágazatban dolgozó nők aránya 80,6%-ról 82,9%-ra emelkedett.) Az elemi foglalkozások szintjén a nők és férfiak elkülönült jelenléte még inkább tetten érhető, s ez időben alig változik. A férfi keresők közel háromnegyede a foglalkozások erőteljesen, vagy teljesen szegregált 52%-ában található, a nőknek pedig majdnem ugyanekkora hányada a foglalkozások nemileg elkülönülő másik 30%-ában. Ez rugalmatlanná teszi a munkaerőpiacot. Az ágazati és foglalkozási szegregációra vonatkozó nemzetközi adatok arra utalnak, hogy Magyarország mindkét mutatója meghaladja az EU átlagát.

6. Általános tapasztalat, hogy a férfiak többsége magasabb pozíciókban dolgozik, a nők zöme pedig az alacsonyabbakban. A vezető állásokban ugyan nőtt a nők aránya (2000: 34,2%; 2007: 35,3%), de jelenlétük még mindig sokkal alacsonyabb, mint ami a foglalkoztatottak összességén belüli részarányukból következne (45,8%). *A szegregáció ellen fellépni azért nehéz, mert ha egy nő kerül egy tipikusan férfi foglalkozásba, az számára általában felfelé irányuló mobilitást jelent, de ha egy férfi vállal egy tipikusan női foglalkozást, az inkább a fordítottját.*
7. *A férfiak háromnegyede tisztán magántulajdonban lévő cégeknél dolgozik, a nők közül ugyanakkor csak minden második.* A nők munkához juttatásában nagy szerepe van az önkormányzati szektornak, ahol a foglalkoztatottak majdnem háromnegyede nő, továbbá a tisztán állami tulajdonú munkáltatóknak. *Az egyéni vállalkozók és önfoglalkoztatók között a nők aránya alig egyharmad.* „Van a vállalkozóknak egy olyan 16%-nyi csoportja, aki képes és szeretne is növekedni. Ők azok, akik kevésbé szenvednek az erős versenytől, nem probléma számukra elegendő megrendelés biztosítása. Viszonylag optimisták mind az ország gazdaságát, mind a saját vállalkozásuk jövőjét tekintve. Ugyanakkor igen nagy arányban nem érzik szükségét annak, hogy bővítsék az alkalmazottaik számát. Ezért nagyon fontos ennek a csoportnak a beazonosítása és célzott fejlesztése, a számukra testre szabott pályázati- és hitelkonstrukciókkal, képzési- és kapcsolatépítési lehetőségekkel. Fontos lenne a vállalkozónők maradék 84%-a közül is elérni azokat, akik növekedésre lehetnének képesek, de a tudásuk, a kapcsolatrendszerük, a tőkéjük, az önbizalmuk hiányzik hozzá. Azoknak a nőknek a tudatosságát is erősíteni kell, akik nem akarnak, vagy nem tudnak kitörni az önfoglalkoztatásból” (SEED, 2008, 53. old.).
8. *A nők foglalkozási struktúrában elfoglalt, átlagosnál rosszabb pozíciójából következik a nőknek a férfiakénál kisebb keresete, és az ebből származtatott szociális jövedelmek alacsonyabb szintje.* 2004-ben a fizikai foglalkozásúak körében a nők nettó keresete 17%-kal maradt el a férfiakétól, 2006-ban pedig 16%-kal. A szellemi munkakörökben a nők hátránya a nettó keresetek tekintetében 28%-os volt 2004-ben, és 29%-os 2006-ban (KSH, 2008/a.). A nők öregségi nyugdíja mintegy 25%-kal volt alacsonyabb 2007-ben a férfiakénál, ami – a munkaerő-piaci pozíciók különbözőségén túl – arra vezethető vissza, hogy a nők szolgálati ideje átlagosan 2-3 évvel rövidebb a férfiakénál, továbbá az előrehozott nyugdíjazásnál jelenleg még kedvezőbb feltételek mellett, a férfiakéhoz képest 3 évvel korábban mehetnek nyugdíjba (SZMM, 2008).
9. Korábban a nők magas szintű foglalkoztatottsága miatt a nők nyugdíjjogosultsága a férfiakéhoz hasonlóan alakult, így a nők a férfiakéhoz közeli, magas arányban részesülnek saját jogon nyugdíjban. Ez a jövőben várhatóan változni fog, mivel a 90-es évek eleje-közepe óta megfigyelhető az a tendencia, hogy *a nők foglalkoztatási rátája tartósan, több mint 10%-ponttal alacsonyabb a férfiakénál.* Ennek magyarázata a férfiakét jóval meghaladó női inaktivitás és a fekete-, szürkegazdaság elterjedtsége, ami miatt a jövőben növekedni fog a nyugdíjjogosultságot nem szerzők, illetve alacsony nyugdíjasok aránya. Vélhetően a nyugdíjak színvonalában is nagyobb lesz a nemek szerinti eltérés, mivel *a nők relatív járulékalapja átlagosan mintegy 20%-kal alacsonyabb, mint a férfiaké* (Augusztinivocs–Gyombolai–Máté, 2008, 683. old.). A nyugdíjformula 2013. évi átalakítása a teljesítmények szerinti differenciálásnak ad tágabb teret. Ezek a hatások – azzal a demográfiai ténnyel együtt, hogy a nők átlagosan 5-6 évvel tovább élnek a férfiaknál, és az időszerűk között jelentős nőtöbblet van – azt jelzik, hogy *az időskori szegénységnek a „női arca” egyre*

meghatározóbbá válik. Már ma is az jellemző, hogy a népesség egészét tekintve a magyar férfiak szegénységi rátája némileg meghaladja a nőkéét, de az idős generációkon belül a 65 év feletti nők szegénységi aránya másfélszerese a férfiakénak.

Felhasznált irodalom

- Augusztinovics Mária – Gyombolai Márton – Máté Levente (2008): Járulékfizetés és nyugdíjjogosultság, 1997–2006. Közgazdasági Szemle, július-augusztusi szám, 665–689. o.
- Commission of the European Communities, 2006.: A Roadmap for equality between men and women 2006-10, European Commission, Brussels.
- Commission of the European Communities, 2008.: Employment in Europe 2008, Brussels
- European Commission, 2007.: Gender mainstreaming of employment policies, A comparative review of thirty European countries, Brussels.
- European Commission, 2007/a.: Employment in Europe 2007., Brussels.
- European Commission, 2008.: Report on equality between women and men, 2008., Brussels, January 2008.
- European Commission – Employment, Social and Equal Opportunities: Indicators for monitoring the Employment Guidelines including indicators for additional employment analysis, 2008. Compendium; www.wuropa.eu.int, latest update: 02/07/2008.
- Európai Bizottság, 2007.: Az Európai Foglalkoztatási Stratégia (EFS) tíz éve, Brüsszel.
- Group of experts on Gender and Employment, 2002.: Impact evaluation of the EES; Equal Opportunities for Women and Men, EMCO/26/060602/EN_REV1
- Központi Statisztikai Hivatal (2004): A munkaerő-felmérés idősorai, 1992, 2002. Adattár, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2004/a): Munkaerő-felmérés 2003. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2004/b): Foglalkoztatottság és munkanélküliség. Gyorsjelentés, 2004. július-szeptember, Budapest, október 28.
- Központi Statisztikai Hivatal (2004/c): Társadalmi helyzetkép 2003., Budapest, 2004.
- Központi Statisztikai Hivatal (2008): Magyarország mezőgazdasága, 2007. KSH, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2008/a): Középpontban a nők. Statisztikai Tükör, II. évfolyam 15. szám.
- Lindnerné Dr. Eperjesi Erzsébet (szerk.) (2007): Nők és férfiak kereseti esélyegyenlősége a statisztikai adatok tükrében. Budapest. (Társszerzők: Kovács Annak és Wlaszlovitsné Brosch Judit)
- Magyar Köztársaság Kormánya, 2006. október: Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram a növekedésért és foglalkoztatásért, Budapest.
- Magyar Köztársaság Kormánya, 2007. október: Jelentés Magyarország Felülvizsgált Nemzeti Akcióprogramjának a végrehajtásáról, Budapest.
- Rubery, J. – Grimshaw, D. – Smith, M. – Donnelly, R. (2006): The National Reform Programme and the gender aspects of the European Employment Strategy, the coordinator synthesis report prepared for the Equality Unit, European Commission, University of Manchester, EWERC, Manchester
- http://ec.europa.eu/employment_social/gender_equality/docs/2007/gender_ees_2006_en.pdf
- SEED Alapítvány (2008): A magyarországi vállalkozónők helyzetének feltárása, különös tekintettel a nemek közötti esélyegyenlőségre, valamint a munka és magánélet összehangolásának kérdésére, Budapest.
- Szociális és Munkaügyi Minisztérium (2008): Nemzeti Stratégiai Jelentés a szociális védelemről és a társadalmi összetartozásról, 2008–2010; www.szmm.gov.hu

¹Jegyzetek

A szerző a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet tudományos főmunkatársa.

² 2002. március 15-16-án volt az Európai Tanács ülése Barcelonában, ahol döntés született arról, hogy 2010-re a tagállamok: a 3 éven aluli gyerekek egyharmadának, valamint a 3 év és a kötelező iskoláskor kezdete közöttiek 90%-ának gyermekgondozási szolgáltatást/gyermekintézményi ellátottságot biztosítanak. Ennek teljesítéséről jelentés készült, amit 2008. októberében publikáltak. [Commission of the European Communities, 2008.: Report on the Implementation of the Barcelona objectives concerning childcare facilities for pre-school-age children, Brussels, COM (2008) 638]

³ Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a mezőgazdasági tevékenységet végző egyéni gazdaságokban alkalmazottak mellett mintegy 1189 ezer, a gazdaságokhoz tartozó családtag (nem fizetett munkaerő) végzett kisebb-nagyobb mértékben mezőgazdasági munkát (KSH, 2008., 15. old.).

⁴ Ezt úgy számolják ki, hogy a foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlásához képest meghatározzák az egyes ágazatok hasonló mutatóinak eltéréseit. A különbségeket összeadják, és azt a foglalkoztatottak összlétszámának arányában fejezik ki.

⁵ A „női –férfi kereseti rés”, a Gender Pay Gap (GPG) a legfontosabb indikátora az EU-ban a férfi-női keresetek különbségének. A mutató a 16 évnél idősebb női és férfi alkalmazottak átlagos órabérét hasonlítja össze adott országon belül. Az adatok forrása általában a nemzeti statisztikai hivatal valamely felvétele, a skandináv országokban pedig adminisztratív adatok. A kereseti adatokat azért vonatkoztatják munkaórára, hogy a részmunkaidőben dolgozók átlagkeresetét is figyelembe lehessen venni. Magyarországon a teljes munkaidőben foglalkoztatottak havi átlagkeresetét használják a mutató kiszámítására, az 5 főnél kevesebb létszámot foglalkoztató gazdasági szervezetek nem tartoznak a megfigyelés körébe.

⁶ A közalkalmazotti státusban lévő nők 23%-os kereseti hátránya 2001-2006 között 15%-osra olvadt. A köztisztviselő nők férfiakhoz viszonyított elmaradása ugyanezen idő alatt 4 százalékponttal javult, de még így is 29%-os volt 2006-ban.

⁷ Az özvegyi nyugdíjak az átlagos nyugdíj közel egyharmadát teszik ki. Ezt az ellátást túlnyomó részt nők kapják, ami jelentős segítséget jelent az egyedül élők megélhetésében.

Koltai Luca¹ – Kulinyi Márton² Kihívások és jó gyakorlatok a közfoglalkoztatásban

Tanulmányunkban elsődleges célunk annak bemutatása, hogy a közcélú foglalkoztatás miképpen lehet képes a munkaerőpiactól legtávolabb lévők visszailleszkedési esélyét növelni. Azokat a többéves tapasztalatokat és jó gyakorlatokat kívánjuk megosztani, amelyek gyakorlati ötleteket és mintákat nyújthatnak.

Az „Út a munkához” program végrehajtását lehetővé tevő 2008. évi CVII. törvény számos szociális és foglalkoztatási tárgyú törvényt módosított. A támogatási rendszer átalakításának kimondott célja, hogy aki képes dolgozni, azt jobban ösztönözze a munkavállalásra, és megerősített szolgáltatásokkal segítse visszatérésüket a munkaerőpiacra, aminek egyik eszköze a közfoglalkoztatás.

A rendszeres szociális segély jogosultsági feltételei erősen szigorodtak. A korábbiakon túl (fennállnak a szociális feltételek és legalább egyéves együttműködés) már csak az kaphat rendszeres szociális segélyt (továbbiakban: RSZS), akinek igen csekélyek az esélyei a munkavállalásra. Ők az egészségkárosodott személyek, az 55 év felettek, vagy azon kérelmezők, akiknek 14 éven aluli gyermeke számára nem biztosított a napközbeni ellátás. Az e csoportokba tartozók továbbra is jogosultak maradnak az átlagosan havi huszonnyolcezer forintos RSZS-re, s a családsegítő szolgálatok „beilleszkedési programjaiban” kell hogy részt vegyenek. Azonban e csoportok tagjai is kérhetik, hogy – lemondva az RSZS-ről – közfoglalkoztatásban vehessenek részt.

A rendszeres szociális segélyre való jogosultság igen erőteljes szigorítása a korábbi segélyezettek kétharmadát (!) egy új rendszerbe irányítja át, ez pedig a rendelkezésre állási támogatás (továbbiakban RÁT). Együttműködési kötelezettségük az Állami Foglalkoztatási Szolgálattal (továbbiakban: ÁFSZ) lesz.

A közfoglalkoztatás szervezése

A jelenlegi jogszabályok a közfoglalkoztatásnak három formáját határozzák meg: közcélú foglalkoztatás, közhasznú foglalkoztatás és közmunka.³ E formák legfontosabb közös jellemzői: *a)* regisztrált álláskereső határozott idejű munkaviszonyát támogatja, *b)* állami, vagy helyi önkormányzati feladat ellátására irányul, *c)* a foglalkoztatás nem profitorientált gazdasági tevékenység keretében történik.

A közfoglalkoztatást az önkormányzatok társulás vagy más szervezet útján is szervezhetik. Ez nagyobb létszám (20-50 státusz) esetén különösen szükséges, hiszen ekkor már munkáltatói feladatokat is folyamatosan el kell látni. A napi munka kiadása, irányítása és számonkérése mellett sokasodnak a pénzügyi és az adminisztrációs szakterületek. Ilyenek a munkaszerződés készítése, be- és kiléptetés, adó-, bér- és tb-számfejtés, munkaruha, szerszám kiadása; munkavédelmi feladatok, szociális juttatások stb.

Közkeletű vélemény, hogy a közfoglalkoztatottak az ároktisztításra, hólapátolásra alkalmoszerűen kirendelt emberek. A középfokú végzettségű személyek, a nők foglalkoztatása így persze nem, vagy csak igen méltatlan körülmények között valósulhatna meg. A közcélú munka valójában magába foglal minden olyan tevékenységet, amelyet valamilyen jogszabály állami vagy önkormányzati feladatként fogalmaz meg. Ilyen foglalkoztatási lehetőségek például:

- a személyi szolgáltatások területén házi ápolás, idősgondozás (ebédhordás, gyógyszerkiváltás, szakember felügyelete alatt házi ápolás segítése), megváltozott munkaképességűek, fogyatékosok gondozása, családsegítés; gyermekellátó intézmények/családi napközök működtetésében segítség, pedagógiai asszisztensi feladatok, egészségügyi ellátással kapcsolatos feladatok, munkaerő-piaci szolgáltatásokkal kapcsolatos tevékenységek
- a környezetvédelem területén természetvédelmi területek gondozása, csatornahálózat, vízvezető árkok gondozása, árvízvédelem, szelektív hulladékgyűjtés, parlagfű irtás, illegális hulladéklerakók felszámolása
- közterületi, kommunális feladatok, mint köztisztaság megőrzése, közterek, parkok rendbentartása, vízművi, tömegközlekedési feladatok
- szakipari tevékenységekhez segítség, karbantartás
- rendezvényszervezés, vagyoni védelmi feladatok segítése
- közintézményekben kisegítés (óvoda, iskola, polgármesteri hivatal, egészségügyi, kulturális intézménye); akkor is lehetséges, ha a szervezet ellátási szerződést kötött az önkormányzattal (például egyházzal, nem állami szervvel)
- egyéb kiegészítő tevékenységek, mint gondnoki, portási, kézbesítői, adminisztrátori, adatfeldolgozó munka
- a környezet gondozása: elöregedett középületek renoválása, falugondozás, településfejlesztés, városrendezés, műemlékvédelem, közterületek védelmi, gondozása
- közművelődési feladatok segítése: közcélú szolgáltatások szervezése, hagyományőrző programok lebonyolítása.

A közcélú foglalkoztatás a foglalkoztatottak létszámát tekintve egy-egy éven belül jelentős ingadozásokkal valósul meg. Általánosnak tekinthető az az önkormányzati gyakorlat, mely a közcélú munka keretében foglalkoztatottak számát november-decemberre „kifuttatja”, erősen lecsökkenti, majd a tavaszi hónapoktól újra növeli. A kisebb településeken markánsabban jelenik meg ez az éven belüli ingadozás. A nagyobb településeken a közcélú foglalkoztatás kiegyensúlyozottabb.

A közcélú foglalkoztatásban egyre nagyobb szerepet kapnak a munkaerőhiányos, súlyos gazdasági, társadalmi hátrányokkal sújtott térségek. A 2005-ben a közcélú foglalkoztatásra fordított források 27,8 százaléka jutott a foglalkoztatási és szociális mutatók alapján legrosszabbnak tekinthető 598 településre, 2006-ban már 30 százalékos ez az érték. Ezek a településeken a közcélú foglalkoztatás nem a munkaerő-piaci reintegrációt eredményezi, hanem az érintett családok helyzetét könnyítő átmeneti munkavállalási formává vált. A foglalkoztatás önkormányzati formája a jelenlegi helyzetben más eszközzel nehezen látszik pótolhatónak.⁴

A fizikai feladatok ellátása történhet csoportosan, a foglalkoztatást szervező munkáltató dolgozójának közvetlen irányításával, vagy a települési intézményekben (iskolák, bölcsődék, polgármesteri hivatal, művelődési ház, stb.). Ekkor a közfoglalkoztatás szervezője a munkáltató, a napi feladatokat pedig az intézmény biztosítja a dolgozónak. Ez esetben

beszélünk „diszpécser rendszerű”⁵ közfoglalkoztatásról. A résztvevők továbbfoglalkoztatása, reintegrációjuk sok esetben nem személyes munkavégző képességeiktől, hanem az alkalmazó intézmény foglalkoztatásbővítési lehetőségeitől függ,⁶ és szinte kizárólag az intézményekben foglalkoztatott munkavállalókra terjed ki.

A közfoglalkoztatás szervezésénél nagyon fontos figyelembe venni, hogy mely területeken van esély az integráló munkakörnyezetre. Éppen ezért fontos, hogy az önkormányzatok megfelelő munkahely-kínálatot tudjanak biztosítani a különböző végzettségű résztvevőknek. Ezen túlmenően a jó foglalkoztatásszervezők segítik a dolgozók beilleszkedését, majd a tartós elhelyezkedését.

A közfoglalkoztatás szervezésének sikeres példaként említjük, hogy sok fővárosi kerületben a közcélú dolgozóknak több mint fele önkormányzati intézményekben dolgozik, toleráns munkalétkörben. Innen már minden ötödik, hatodik foglalkoztatott tud visszakerülni az elsődleges munka világába.

Szintén jó példaként szolgál az az önkormányzat, amely azon romák számára szervez közhasznú foglalkoztatást, akiknek még nincs meg az egyéves előzetes együttműködése, hogy ennek megszerzése után már RÁT-ra legyenek jogosultak, s utána képzésbe, illetve közcélú munkába legyenek bevonhatóak.

Mire jó, mire nem jó a közcélú munka?

A támogatott foglalkoztatás két alapvető funkciót láthat el a részt vevő személy munkaképességének fejlesztése szempontjából. *Befogadó munkahelyet* biztosít azoknak, akik munkaviszonyban akarnak és tudnak teljesíteni, azonban aktuális készségei, illetve a térség munkaerő-piaci körülményei nem teszik ezt lehetővé. Másrészt a segély köréből a piaci munkahely felé *kivezető támogatást* biztosít azoknak, akiknek munkakészsége nagyjából rendben van, csak kondícióját és lehetőségeit kell kissé fejleszteni.

Befogadó munkahely

Az az elvárás, hogy aki képes dolgozni, az munkával járuljon hozzá a közteherviseléshez, akkor teljesülhet, ha az önkormányzatok kellően széles munkaköri palettát kínálva tudják szervezni a közcélú munkát. A rendszeres munkába járás, a beilleszkedési szándék erősíti a megfelelési készséget. A közösségben, a munka világában eltöltött napok erősítik a munkaszocializációt, megállítják a pszichoszociális leépülés spirálját. A „szükség van rám”, „tudom teljesíteni az elvárásokat” átélése jelentős mértékben erősíti az önkép stabilizálását. A rendszeres, kiszámítható jövedelem pedig természetesen „kézzelfogható”, felmutatható érték. Mindez nemcsak az egyénre, de mikrokörnyezetében betöltött státuszára is pozitív hatású. Ebből a státusból, önértékelési pozícióból sokkal könnyebb kiindulni egy piaci munkaintervjúra.

Mindamellet a sok éves tapasztalatok alapján a közfoglalkoztatásba elvben bevonható emberek jelentős hányada nincs munkára kész állapotban. Ennek okai elsősorban egészségügyi, másodsorban mentális, harmadsorban pedig aktuális életkörülményekhez kötődőek lehetnek. Az akadály azonban lehet átmeneti (pl. aktuális betegség, objektív családi problémák, stb.), de lehet egy hónavnál hosszabb idejű kezelést jelentő tartós betegség is (pl.

krónikus betegség, pszichikai zavarok, TBC, stb.), mely nem oka az egészségkárosodottság megállapításának, azonban hosszabb távon megghiúsítja a munkába állást, a napi 6-8 órás munkavégzést.

Kivezető munkahely

A támogatott foglalkoztatással szembeni legfontosabb foglalkoztatáspolitikai elvárás a nemzetközi porondon, hogy az segítse a piaci munka világba jutást. Másképpen szólva: *kivezesse a dolgozni akaró személyt a segély-támogatott munka-segély ördögi köréből. Képes legyen „saját lábón” megállni, önmagát fenntartani. A közcélú foglalkoztatás e funkciót nem segíti.* Egyrészt csak az vehet részt ezen támogatott munkában, aki már igen messze sodródott a munka világtól (több mint egy éve munkakereső, és családjá felélte minden anyagi támaszát). Másrészt nem kötődik hozzá semmilyen piaci munkahelyre kivezető, kiegészítő támogatás. A rendszer minden résztvevője abban érdekelt, hogy a személy maradjon tartósan a 95%-ban támogatott munkában. Az önkormányzatnak adott a csaknem ingyenes munkaerő, nem kell vállalkozótól adózottan megrendelni a szolgáltatásokat. A munkaügyi központban csökken a regisztrált álláskereső, a sorban álló ügyfelek száma. A munkavállaló pedig védett, toleráns munkahelyen, szociális juttatásokat, táppénzt, szabadságot, és ami a legfontosabb: biztos fizetést kap. Nem csoda, ha alig várja, hogy mehessen vissza, ha már lejár az álláskeresői járadékra való jogosultsága. Bolond lenne kétes egzisztenciájú, bizonytalanul teljesíthető piaci munkát vállalni, ha csak nem nagyon szükséges számára a minimálbérnél nagyobb juttatás. A foglalkoztató pedig bolond lenne elengedni „Rózsikát” a szemközti bankba dolgozni, hiszen olyan jól betanulta már az ügyvitelt a polgármesteri hivatalban, s ez szinte semmibe sem került a hivatalnak.

Mindennek ellenére fontos lenne, hogy a foglalkoztatásszervező munkaerő-piaci szolgáltatásokat (álláskeresői, és egyéb tanácsadást, tréningeket) szervezzen a közcélú foglalkoztatottaknak, kísérelje figyelemmel a térség munkaerő-piaci igényeit.

További probléma, hogy nő azoknak a száma, akik nem jutnak közfoglalkoztatáshoz. (Például a közép-magyarországi régióban 46 000 regisztrált álláskereső közül csak minden hetedik volt jogosult rendszeres szociális segélyre, lesz jogosult a közcélú munkára 2009-ben⁷). Számukra korábban közhasznú munkát szervezhettek az önkormányzatok. A közcélú foglalkoztatás igen magas támogatása viszont szinte teljesen elvonta a forrásokat a közhasznú munkától és a piaci munkahelyek bértámogatásától. Pedig ezek a valódi aktív munkaerő-piaci eszközök kis fejlesztéssel potenciálisan képesek lennének a még nem teljesen leépült személyek kivezetésére a piaci munka világába.

Teljesítmény és fizetés

A közfoglalkoztatás során gyakran találkozunk olyan személyekkel, akik aktuálisan nem motiválhatóak az alkalmazotti munka világába való beilleszkedésre. Nemcsak saját helyzetét, de környezetét is rontja az, aki nem munkára kész állapotban jelenik meg, antiszociálisan viselkedik, rendszeresen mulaszt. A toleráns, beilleszkedést segítő munkahelyen is világos kell hogy legyen a munkanorma. Nem engedhető meg a másokat sértő magatartás, a teljesítmény elmaradása és a munkavégzési szándék hiánya. A munkahelyen a teljesítményért jár a fizetés, éppen ez a különbség a segély és a munka között. Amennyiben a munkáltató nem

szankcionálja nyilvánvalóan az együttműködés tartós hiányát, az demoralizálja a többi munkatársat is. Ilyen esetekben nyilvánvalóvá kell tenni a munkaszerződés, megállapodás egyoldalú megsértését, figyelmeztetés után pedig meg kell szüntetni a munkaviszonyt, gondosan figyelve a munka törvénykönyv szerinti szabályok betartására.

A beilleszkedés megkönnyítését, a jobb motiváció kialakulását segíti a pozitív megerősítés. A teljesítmény, a megbízhatóság elismerését messze nem csak anyagi jellegű jutásokkal tudjuk respektálni. A „számíthatsz rám, mert én is számíthatok rád” játékszabály kiválóan működik, ha egyszer-egyszer magán ügyben el kell kéredzkedni, ha fizetés előleg kellene, ha szívesebben végzendő feladat kiosztásáról van szó. Ezek az igazán értékes beilleszkedést segítő munkáltatói technikák.

„Megfelelő munka”

Jóllehet, mindenki meg akar élni, számos oka lehet, ha valaki a neki felajánlott „megfelelő” közfoglalkoztatásban nem akar részt venni.

Egy józsefvárosi, korábban kamionsofőrként dolgozó férfi a neki felajánlott és a jogszabály szerint megfelelő utcatakarítói állást (minimálbérért) azért nem akarta elvállalnia, mert *„szégyellte volna lánya, ismerősei előtt, ha meglátják, hogy idáig süllyedt”*. A közfoglalkoztatást szervező Budapest Esély ezért más területre osztotta be, ahol hamarosan brigádvezető lett. Ma egy ágazat műszaki vezetője egy piaci munkahelyen.

Másik eset, amikor egy gyermekét egyedül nevelő apa nem akart a brigádvezetőként dolgozni, mert a munkaidő 6 óra 45-től 15 óráig tartott, s így nem tudta megoldani, hogy reggelente a gyermekét bevigye az óvodába. A Budapest Esély más munkahelyre diszponálta, családbarát munkaidő-beosztásban.

Gyakori eset, hogy a személy csak retorikájában vállalja el a felajánlott munkát, a támogatás megvonástól való félelem miatt. A munkát azonban már nem veszi fel, vagy nem munkára készen jelenik meg. Előfordul a munkaképesség takarása orvosi igazolással. E jelenségek gyakori oka a jobb (többnyire illegális) jövedelemszerző tevékenység, amit az illető személy nem tudna végezni az együttműködési kötelezettség folytatása közben, azonban a támogatást sem szeretné elveszíteni.

Két jó példa a közfoglalkoztatás rugalmas szervezésére

Diszpécser rendszerű közfoglalkoztatás Budapesten⁸

A Budapest Esély Nonprofit Kft. (a Fővárosi Közhasznú Foglalkoztatási Szolgálat Kht. jogutódja) 1996 óta végez közfoglalkoztatási szolgáltatásokat Budapesten. 2008-ban majd 4000 álláskereső fordult meg az ügyfélszolgálatokon, részben közfoglalkoztatás, részben más munkaerő-piaci szolgáltatás igénybe vételének céljából. Majd 750 fővel munkaszerződéskötés is történt közhasznú és közcélú munkára.

A szolgálat kirendeltségeinek feladata a helyi szolgálati utak kialakítása, potenciális munkahelyek megszervezése, a kliensek toborzása, kiközvetítése és személyzeti, munkaügyi

gondozása. A pénzügyi, statisztikai feladatok ellátása, havi jelentések, nyilvántartások vezetése szintén itt folyik. Fontos feladat a szakirányú kapcsolattartás a foglalkoztató helyekkel és szakintézményekkel, a képviselő-testület felé beszámoló és közfoglalkoztatási terv készítése.

Az ügyfélszolgálat működtetésével a csoport „ablakot nyitott” a fővárosi munkanélküliek felé. A felvett dolgozókat és más érdeklődőket folyamatosan munkahely-keresési információkkal, szociális, képzési és egyéb ügyintézással segíti. Nonprofit állásközvetítő rendszerükben a közfoglalkoztatási lehetőségeken túl átlagosan 250-300 piaci munkalehetőség található.

A munkáltatói jogok megosztását a foglalkoztató intézmény és az önkormányzat által kötött szolgáltatási szerződés szabályozza. A bérigazgatásért, a bérek kifizetéséért a kirendeltség felel.

A közfoglalkoztatásban részt vevők jelentős része nem közterületi munkát végez, hanem az önkormányzati intézményekben lát el feladatokat, így változatosabb munkakörkínálat jelenik meg, és a magasabb végzettségűek számára is tudnak megfelelő munkát ajánlani.

A csoport az ügyfelet először kiközvetíti a foglalkoztatóhoz, majd pozitív visszajelzés után köti meg a próbaidős, határozott időre szóló munkaszerződést. A dolgozó munkabeosztása és ellenőrzése, a szociális és egyéb munkafeltételek biztosítása a foglalkoztató feladata. A munkaügyi, bérügyi adminisztráció azonban csak a jelenléti ív vezetésére és igazolására korlátozódik. A szerződés a dolgozó munkaviszonyának megszűnéséig érvényes.

A foglalkoztatók toleránsak a beilleszkedni szándékozó dolgozókkal, de a munkaképes állapot alapkövetelmény. Teljesítmény hiánya vagy egyéb összeférhetlenség esetén a foglalkoztató visszaküldheti a hozzá kirendelt dolgozót a „közfoglalkoztatóhoz”, ahonnan akár más foglalkoztatóhoz kerülhet. A munkaviszonyra, a próbaidőre, szabadságra, igazolt és igazolatlan napokra, felmondásra stb. a munka törvénykönyv szabályai irányadóak.

Az előkészítés során felméri, majd részletesen tájékoztatják a helyi intézményvezetőket a többlet státuszok lehetőségéről, a tervezett munkakörökről. Az igénybejelentő lapok általában túljelentkezést mutatnak.

A foglalkoztatás dologi többletköltségeinek fedezésére az önkormányzatok előre meghatározott keretet irányoznak elő. A keretből fedezhetők a foglalkoztatott karbantartók munkájához szükséges anyagok, festékek, szerszámok, alkatrészek; a közterületek, parkok karbantartásához szükséges kerti szerszámok, anyagok, szállítások és más, nem közhasznú munkásokkal végeztetett szakipari munkák költségei is.

A közhasznú munka egyik legfontosabb funkciója: a munkaerőpiacról tartósan kiszorulókat visszavezetése a nem szubvencionált munka világába. *A diszpécser rendszerben a foglalkoztató egyszerre csak egy-két új beilleszkedővel találkozik, így lehetősége van a személyre szóló stabilizálásra.* A foglalkoztató és a dolgozó között szoros érdekkapcsolat jön létre, mely felzárkóztató-próbaidóként segíti az állandó státuszba vételt. Több dolgozó a foglalkoztató támogatásával továbbképző tanfolyamot végez. Az önkormányzati átvétel alapfeltétele a szabad közalkalmazotti státusz kigazdálkodása, hiszen így jön létre valós többlet munkahely.

A diszpécser szervezési rendszer előnyei összefoglalva:

- A közfoglalkoztatás nagyobb létszámban is tervezhető, jól irányítható.
- Koncentrált, szakszerű szervezési rendszerrel csökken a fajlagos adminisztrációs költség, nő a státuszok feltöltöttsége.
- Számptalan többletfeladat oldható meg jelentős költségkíméléssel.
- Az önkormányzati alapfeladatokat kiegészítő munkakörök ellátása növeli az alaptevékenységek hatékonyságát is.
- A szervezett munkaszándék megmérése lehetőséget ad a dolgozni nem akaró támogatottak szűrésére.
- A közhasznú munkát vállalók és azt visszautasítók havi segélye felszabadul.
- A dolgozó az állandó státuszú munkatársakkal munkamegosztásban, a foglalkoztatóval szoros érdekkapcsolatban nagyobb eséllyel juthat vissza a nem támogatott munka világába.

Kedvezményes munkaerő-kölcsönzés Zalaegerszegen⁹

A társaság (melyet a Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata alapított 1999-ben) fő feladata a munkanélküliség kezelése, a munkanélküliek foglalkoztatásának (közcéltű foglalkoztatás), képzésének elősegítése, a kapcsolódó szolgáltatások biztosítása, munkaerő-toborzás, munkaerő-kölcsönzés és állásközvetítés. Az álláskereső foglalkoztatásának bővítése érdekében a társaság környezetvédelmi (parlagfüirtás), ár- és belvízvédelmi feladatokat, városüzemelési kommunális munkákat végez. Ez utóbbi feladatokat projekt jellegű közhasznú foglalkoztatás keretében látja el, a regionális munkaügyi központ helyi kirendeltségének támogatásával. Emellett a zalaegerszegi polgármesteri hivatal, a rendőrkapitányság és a pártfogó felügyelői szolgálat felkérésére közérdekű munka végrehajtásának lehetőségét is biztosítja.

A társaság az elmúlt 5 évben 651 főt foglalkoztatott, míg magán-munkaközvetítői tevékenységével összefüggésben az elmúlt 3 évben 1215 főt helyezett munkába.

A kedvezményes munkaerő-kölcsönzési tevékenység célcsoportját a Zalaegerszegen állandó lakóhellyel rendelkező munkanélküliek jelentik. A Kht. által kiválasztott kölcsönzött munkavállalókat kedvezményesen közvetítik ki a helyi vállalkozásoknak, ezzel nemcsak a munkanélküliek kapnak új esélyt, hanem a kisvállalkozások is gazdasági támogatást.

A támogatott vállalkozásoknál (kölcsönbe vevő) előnyt élveznek az olyan kis- és középvállalkozások, amelyek a cégbírósági bejegyzésük szerint zalaegerszegi székhellyel vagy telephellyel rendelkeznek. A munkaerő-kölcsönzés támogatásához a vállalkozásnak legalább egy lezárt üzleti év dokumentumait be kell mutatni. Kizárólag olyan vállalkozás támogatható, amelynek nincs köztartozása.

A kölcsönzési idő dolgozónként legalább 4 hónap, de legfeljebb 12 hónap lehet. A kölcsönzésnél a havi támogatás mértéke a dolgozó közterhekkkel növelt munkabérének 40 %-a, azzal a megkötéssel, hogy egy vállalkozás egy naptári évben legfeljebb 3 millió Ft támogatást kaphat. A kölcsönzés foglalkoztatás-bővülést kell, hogy eredményezzen.

A modell segítségével évente 70-80 fő kap lehetőséget a határozott idejű foglalkoztatásra. A jól teljesítő munkavállalókat a kölcsönbe vevő már saját csapatában továbbfoglalkoztathatja. Bár erre kötelezettséget nem vállaltak az igénybe vevők, mégis sok esetben megvalósult.

Sajnos ez a rendszer csak az önkormányzat egyedi támogatási döntése miatt tud működni, a közfoglalkoztatásban részt vevők nem láthatnak el piaci feladatokat.

¹Jegyzetek

A szerző szociálpolitikus a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet tanácsadója.

² A szerző a Budapest Esély (FKFSZ Kht) ügyvezető igazgatója.

³ *Közmunka* keretében támogatás nyújtható a közfeladatok ellátásának elősegítésére, illetve az országgyűlés vagy a kormány által meghatározott cél elérésére irányuló közmunkaprogramban megvalósuló foglalkoztatáshoz. A közmunkavégzéshez erre a célra elkülönített központi költségvetési forrásból – pályázati eljárás alapján – adható támogatás. A vissza nem térítendő támogatás nyerhető a foglalkoztatott személyek munkabérére és egyéb közvetlen költségekre. A támogatás legalább 80%-ban bérekre és járulékaikra igényelhető, de a foglalkoztatással és a felnőttképzéssel összefüggő valamennyi alapvető költségre és juttatásra, kötelező szolgáltatásra is kiterjedhet. A közmunka támogatása 2001 óta csak egyedi pályáztatás útján történhet, ahol a hátrányos helyzetű térségeknek és településeknek prioritása van.

A *közcélú* munka a törvényi szabályozás változása következtében 2008-tól átalakult. A korábban is meglévő közcélú foglalkoztatás korlátozott támogatási kerete 2009-ben „felülről nyitottá” vált, azaz havonta annyi főre igényelhető vissza a bér- és járulékköltségek 95%-a, ahányan munkaviszonyban voltak. A munkaviszonyt legalább évi 90 munkanapra és legalább napi hat órai munkavégzésre kell létesíteni. A határozott idejű munkaviszony felső határát a jogszabály taxatíve nem korlátozza, az évente történő felülvizsgálat viszont ajánlatos. A közfoglalkoztatásban részt vevők a munkavégzés időtartamára munkabért kapnak, amelynek összege – teljes munkaidő esetén – nem lehet kevesebb a minimálbérnél. Egyéb juttatásokra (munkaruha, étkezési jegy, utazási támogatás) a munkáltatóra érvényes kollektív szerződés, illetve belső szabályzat vonatkozik. Közcélú foglalkoztatás keretében csak állami, vagy önkormányzati közfeladat végezhető, abból díjbevétel nem származhat. A jogalkotó szándéka szerint ezen belül, az elvégzendő feladatok tárháza nagyon széles lehet.

A *közhasznú* munkával a közcélú munkánál meghatározottnál túl olyan tevékenység is folytatható, mely az önkormányzat által önként vállalt, a lakosságot, illetőleg a települést érintő feladat, vagy egyéb közhasznúnak minősített tevékenység.

A lehetséges résztvevők sorába könnyebb bekerülni, hiszen ahhoz elegendő a munkaügyi központnál történt regisztráció, nem szükséges sem az egyéves előzetes együttműködés, sem pedig a rossz szociális helyzet igazolása. 2009-től csak nonprofit szervezetek vehetik igénybe a közhasznú munkásokat. E munkavégzés nem folyhat üzletszerű gazdasági tevékenység keretében, továbbá foglalkoztatásbővülést kell hogy eredményezzen. További korlát, hogy nem nyújtható támogatás a "kirendeléses" formában történő foglalkoztatáshoz, azaz nem lehet más a munkáltató és a napi munkát kiadó szervezet. A közhasznú foglalkoztatást az Regionális Munkaügyi Központ helyi kirendeltsége szervezi.

⁴ Dögei Ilona – Mód Péter: Közfoglalkoztatás a települési szociálpolitikákban. Kapocs különszám, 2007.

⁵ Kulinyi Márton: Közhasznú foglalkoztatás szervezése diszpécser rendszerben Munkaügyi Szemle 1995.

⁶ Dögei Ilona – Mód Péter: Közfoglalkoztatás a települési szociálpolitikákban. Kapocs különszám, 2007.

⁷ Forrás: KMRMK

⁸ A fejezetben a Budapest Esély Nonprofit Kft. immár 12 éve használt módszerét mutatjuk be esettanulmányként.

⁹ A fejezetben a Kontakt Humán Szolgáltató Kht. „Munkát ad a város” című programját mutatjuk be.

Bede Nóra

Szociális konstruktumok a segítő szakmában¹

Szerencsés tény, hogy az elmúlt években mind többen és mind gyakrabban foglalkoznak elméleti és gyakorlati szempontból a gyermekvédelmi tapasztalatokkal. E munkák szerzői kivétel nélkül hangsúlyozzák: szükség lenne arra, hogy a szakma módszeresen és elméleti megalapozottsággal foglalkozzon a gyermekvédelemben dolgozók készségeinek és tudásának fejlesztésével, élettapasztalataik hasznosításával. Mi magunk is fontosnak tartjuk ezt, hiszen a gyermekvédelemben dolgozók munkájának minősége, hatékonysága meghatározó módon befolyásolja az általuk segített fiatalok későbbi életminőségét, beilleszkedésüket tágabb és szűkebb környezetükbe.

Hipotézisünk szerint a gyermekvédelemben dolgozó szakemberek elsősorban személyiségük reprezentációjának segítségével támogatják az állami gondoskodásban részesülő gyermekeket. A szakmai segítőik nem a kialakult/kialakulatlan szakmai rutinjukra, hanem elsősorban saját személyiségükre támaszkodnak egy adott probléma megoldásakor. Különösen igaz ez a kamasz korosztály tagjai esetében, akiknél a bekerülési krízisen túlmenően számos más viselkedésprobléma, pszichés zavar is felfedezhető. Feltételezzük, hogy az ezzel a korosztállyal dolgozó szakemberek nem kapnak megfelelő támogatást, és többnyire úgy érnek el eredményt, hogy nem áll módjukban megfelelő szakmai intézményekre, módszertani ajánlásokra támaszkodni. Gyakran ők maguk sincsenek birtokában a megfelelő szakmai információknak. Ez utóbbi okai között említhető, hogy a gyermekek gyakran az „utolsó pillanatban” kerülnek a gyermekvédelmi rendszerbe, és a velük korábban foglalkozó szakosodott intézményektől – a korosztályi megszorítások miatt – a gyermekvédelmi szakemberek nem kapnak kellő segítséget, tájékoztatást.

A tervezett vizsgálattal szemben fontos elvárásként fogalmazzuk meg azt is, hogy szolgáljon értékelhető adatokkal és tapasztalatokkal arra vonatkozóan: miben térnek el a segítő szakemberek belső, szociális reprezentációi a rendelkezésükre álló „kvázi-tudományos” szakvélemények adataitól.

Feltevésünk szerint a szakemberek egy meglehetősen egységes szociális reprezentációval, ha úgy tetszik, „laikus tudással” rendelkeznek a kamaszkori problémákról, ugyanakkor ezek az ismeretek szigorúan vett szakmai megközelítésben meglehetősen hiányosak, illetve nem fedik teljes mértékben a tudományos evidenciákat. Elsősorban átfogó tudásuk és tapasztalatuk teszi lehetővé mindenkori cselekvésüket, s mivel a segítőik koherens narratívákkal rendelkeznek az adott témáról – elsősorban saját élettörténeti tudásuknak köszönhetően –, arra alapozva oldják meg a konfliktusokat és a problémákat.

Vizsgálatunk fókuszában a kamaszok pszichés állapotának felmérése és az ehhez kapcsolódó pályáorientációs nehézségek elemzése áll.

A várt eredmények sokfélék lehetnek. Rávilágíthatnak arra, hogy milyen rendszer jellegű hiányosságok vannak a gyermekvédelemben. Alkalmassak lehetnek arra, hogy az így szerzett tudást fel lehessen használni a gyermekvédelmi szakemberek speciális felkészítésében. Jelentős eredménye lehet a kutatásnak, ha megállapításai és következtetései segítik a gyermekvédelmi szakembereket abban, hogy jobban elfogadják saját személyiségük védelmének fontosságát, és megelőzzék a „burn-out” szindróma kialakulását.

A téma kapcsán áttekintjük az utóbbi évek hazai szakirodalmát, hiszen az aktuális társadalmi és szakmai diskurzusok ismerete nélkül nem kaphatunk reális képet a valós problémákról. Hipotézisünk jobb megértése érdekében szükségesnek tartjuk a modern reprezentációs elméletek bemutatását. Nem térünk ki ugyanakkor a mélyebb történeti és társadalompolitikai folyamatok ismertetésére, mert az túlmutatna e tanulmány keretein.

A sikeres beilleszkedést akadályozó problémákról, rövid szakirodalmi kitekintéssel

A Gyermekek- és Lakásotthonokban Dolgozó Pszichológusok Munkacsoportja 2005 óta igyekszik támogatni programjaival – közöttük a HEFOP 2.2.1-06/1 pályázat által támogatott „*Pszichológiai módszerek a munkavállalási készség fejlesztésére: gyermek- és lakásotthonokban dolgozó pszichológusok és egyéb szakemberek képzése*” című projektjével, annak szakmai tapasztalatait összegző esettanulmány-gyűjteményével, ill. az ehhez kapcsolódó „képzési segédlet” kiadványával a hazai gyermekvédelmi szakemberek munkáját.

E társulás munkájának újszerűségét az adja, hogy olyan elméleti és gyakorlati áttekintést nyújtanak, ami hiánypótlónak számít a hazai szakirodalomban. Többek között vállalkoznak arra a nehéz feladatra is, hogy a gyermekvédelmi rendszerbe kerülő fiatalok speciális problémáit feltérképezzék és ismertessék. Tóth (2008) a következőkben foglalja össze az átmeneti otthonba érkező gyermekek nehézségeit: a gyermekek többsége először kerül távol a szüleitől. Kiemelik őket megszokott környezetükből, egy olyan élettérbe kerülnek, ahol az addig megszokott rítusok, szabályok nem érvényesek. A bekerülés körülményei egyértelműen traumatikusak a gyermekek számára, ebből eredhetnek időben elhúzódó, a személyiség fejlődését és alakulását veszélyeztető folyamatok. A gyermekek helyzetét tovább nehezíti, hogy gyakran a szülők sincsenek tisztában azzal, miért veszítették el őket, illetve hogyan kaphatnák vissza gyermeküket. Mindezek a gyermekben a bizonytalanság létezését erősítik. A szülő-gyermek új kapcsolattartásának kialakulatlansága, a közöttük lévő konfliktusok ugyancsak megterhelik a gyermekeket.

A beutalásra kerülő gyermekek pszichés státusára vonatkozóan Nagy (2008) a családból kiemelt gyermekek veszteségélményét emeli ki. „A család elvesztésekor fellépő gyászreakció elsődleges tünete – a depresszió – révén akadályozza a beilleszkedést, éppen úgy az új közösségi környezetbe, mint az új iskolába. Gátolja a tanulmányi motivációt, ezért születhetnek a nevelésbe vett gyermekek körében gyakran az átlagnál gyengébb tanulmányi teljesítmények (....). Ez a folyamat a hisztériához hasonló tünetátviteleken vagy ingerlékenységben, acting-out magatartásban (dühroham) is megnyilvánulhat, de leggyakoribb mégis (a szülővel való – B. N.) az újraegyesülésre vonatkozó vágyteljesülés szintjén való megmaradás” (Nagy, 2008, p. 62). A szerző gyakori tünetként említi még a tanult tehetetlenséget, megnyilvánulási formájának pedig a regressziót és a tagadást tartja. Három olyan vezető mechanizmusra hívja fel a figyelmet, amelyek a gyermekvédelemben került gyermekek gyászreakcióját jellemzik. Az első az „azonosulás a kiemeléssel” identifikációs mód. A mágikus gondolkodás révén a gyermek ekkor azt észleli, hogy saját negatív gondolatai váltak valósággá (hiszen már korábban is rossz volt a szüleiével a viszony), az új helyzet pedig döntésképtelenséget és ambivalenciát okoz neki. A második azonosulási lehetőség az „azonosulás a kiemelés okával”: ebben az esetben a gyermek „azonosulhat a fizikai, lelki agresszióval, a megaláztatással, a megvertséggel, a teljes megrontással, azonosulhat a másikon való átnézéssel, a semminek sem tartással, a teljes elhanyagolással, s ez utóbbi három identifikációs tárgy már elég a szomorú közönyhöz, amelyet a szakirodalom

apátia néven említ” (Nagy, 2008, p. 64). Végül, a harmadik identifikációs folyamat során a gyermek azonosul az „elveszett szülő tulajdonságaival”.

Ugyancsak a gyászmunka folyamatát elemezve foglalja össze a következőket Hantos (2008): „Munkánk során sok ilyen nyilvánvaló esettel találkozhatunk: cumizó, bevezelő, beszélő kamaszokkal, csecsemőpózban pihenő gyermekekkel. Valószínűleg egyes, egyéb okokkal nem magyarázható iskolai kudarc mögött is regresszió lappang, pl. akkor, ha az egyébként sikeresen teljesítő gyerek egy képzési szakasz befejezése előtt elkezdi rontani, mulasztani. Gyakran látjuk, hogy a gyerekek – főként a rendszerbe való kerülésük után – „befékeznek”, újra- és újrájárlják ugyanazt az osztályt, kivéve, ha a felnőttek összefogása a névleges – és nem elégséges – teljesítmény ellenére át nem «rugdalja» őket a következő szintre. A gyerek teljesen nyilvánvalóan nem tesz meg semmit a továbbhaladásért, sőt, gyakran látjuk, hogy bojkottálja is a küzdelmet, pl. a nevelővel együtt megtanult anyagból egy szót sem árul el az iskolában. Ilyenkor arra volna szüksége, hogy «megállítsa» az időt, hogy az érzelmeivel képes legyen «utolérni» a hirtelen változások által teremtődött helyzetét. Nincs energiája az ismeretei bővítésére. Sőt, az iskola folyamatos visszajelzésre, értékelésre épülő világa még több terhet ró rá, és az így kiváltott frusztrációi bezavarnak elsődleges énvédő folyamataiba” (Hantos, 2008, p. 71).

A szexualitással kapcsolatos problémákról szólva Káldy (2008) azt állapítja meg, hogy a kapcsolatteremtés súlyos zavarai olyan kamaszokra jellemzőek, akik kisgyermekkorban korán szeparálódtak és bántalmazottak voltak. A kiegyensúlyozott szexuális identifikáció kialakulásának a gyermekotthonokban élő gyermekek esetében számos, az intézményi létből adódó gátja van. A fiúk számára nehezebb a szexualitással kapcsolatos kérdéseket női nevelőkkel megbeszélni, sok babona terjed köztük az információk hiánya miatt. A házirend pontosan szabályozza az ellenkező neműek szobában való tartózkodását, kevés a hely és idő az egyedüllétre. A rendszer szintű prűdéria és a háritás szintén megnehezíti a személyiségfejlődés ezen aspektusát.

A fiatalok sikeres társadalmi beilleszkedésének egyik kulcskérdése a sikeres pályaválasztás. A jelenlegi gyermekvédelmi gyakorlat, a tapasztalatok szerint, nem támogatja eredményesen ezt a folyamatot. A megfelelő iskola kiválasztásához egyaránt szükség van önismeretre és pályaismeretre. „A gyermekotthonban élő fiatalok különösen hátrányos helyzetben vannak az elérhető információk tekintetében: pályaismeretük igen korlátozott – hiszen gyakran csak a munkanélküliség, a piacképtelen szakmák, az alkalmi munkák példáit látják családjukban, közvetlen környezetükben –, érzelmi traumáik következtében pedig (védekezőként) önismeretük/önismereti igényük csekély, önértékelésük negatív, így sem érdeklődésükről, sem képességeikről nincs kidolgozott, reális képük. A nevelőkre ezek a nehézségek jelentős terhet rónak, hiszen az ő feladatuk a gátak áttörése, a gyermekekkel való közös munka során az érdeklődési területek és az erősségek felfedezése” (Jármi, 2008a, p. 31).

Nincsenek könnyű helyzetben a gyermekekkel foglalkozó szakemberek sem: „Valójában legalább annyiszor találkozunk tagadással a felnőttek, sőt az egész ellátó rendszer működésében, mint a gondozottakéban. A realitás figyelmen kívül hagyását jelenti az is, ha a nevelői gárda minden erejét a gyermekek iskolai előmenetelére fordítja ahelyett, hogy a gyerek valódi szükségleteivel, pl. a szeretetéttségével vagy a félelmeivel foglalkozna, vagy amikor a nyolc általános formális teljesítése után semmire sem jó szakmai képzésekre irányítja ahelyett, hogy valóban hasznára váló praktikus ismeretekhez segítené.

Természetesen érthetőek ezek a pótcselekvések, hiszen egyelőre nem rendelkezünk a megfelelő feltételekkel ahhoz, hogy tudomásul vegyük a realitást, és aszerint viszonyuljunk a hozzánk kerülő fiatalokhoz. Ez viszont már a tagadás rendszerszintű megjelenése. A gyermekvédelem ugyanis nem vesz tudomást arról, hogy az általa ellátott gondozottak mindegyike érzelmileg sérült; hogy a traumák feldolgozására időt kell hagyni, amit az iskolalátogatási kötelezettség nem tesz lehetővé; hogy a feldolgozatlan frusztrációk jelentősen befolyásolják a fiatalok személyiségfejlődését; hogy csak akkor lesz esély arra, hogy a sok szenvedést átélt gyermekek ép személyiségű felnőtté váljanak, ha megfelelően képzett szakembergárda veszi őket körül. A rendszerszintű tagadás irreális célkitűzésekhez és sokszor csupán formális eredményekhez vezet” (Hantos, 2008, p. 70).

Ez a megközelítés már tükrözi a gyermekvédelemben dolgozók és a gyermekek közötti interakciók néhány neuralgikus kérdését, amelyeket saját vizsgálatunk szempontjából is rendkívül fontosnak tartunk. Meggyőződésünk, hogy a nevelő – gyermek viszony nem csupán hatalmi viszony, amelyben a legfontosabb és legaktívabb elem az lenne, hogy a nevelő bizonyos határokat, kereteket be kíván tartatni. Ez a viszony sokkal inkább egy segítő viszony. Ez a megállapítás annál is inkább igaz, hiszen a nevelő a saját segítő szerepének megerősítését a gyermektől várja. „A segítő szerepben akkor érzi magát komfortosan, illetve kompetensnek, ha úgy érzi, ebben a segített is partnere. A szereppartnerség ugyanakkor azt is jelenti, hogy minél biztosabb vagyok saját segítői szerepemben, annál inkább elfogadja a másik a segített szerepét” (Jármí, 2008b, p. 18).

A szereprendszer szociális aspektusát húzza alá az a felismerés, hogy gyakran nem dönthető el egyszerűen, kié a probléma: a növendék viselkedés-, személyiségproblémájáról, avagy az ezzel a helyzettel megküzdeni nem tudó nevelő problémájáról van szó (Miklósi, 2007).

A nevelői beszámolók alapján Tóth (2008) azt tapasztalta, hogy a leggyakoribb nehézségeket a nevelőknek a segítő szerep betöltésében a szabályok és normák közvetítése, a szabadság korlátozása, az iskolában való megjelenés motiválása okozta. Érzelmi szinten a legtöbb gondot az empátia–azonosulás elkülönítése, a segítő–gyermek érzelmi kapcsolat minőségének meghatározása okozta a szakembereknek.

Elméleti megfontolások a szociális reprezentációról

Hipotézisünk jól érzékelteti azt a tudományos elképzelést, miszerint mi emberek tudományos elméletekről létrehozunk egy közös tudást, ami beépül a gondolkodásunkba, majd cselekvéseinkbe. Az eredeti elméletről leszakadhatnak bizonyos elemek, mások pedig nagyobb hangsúlyt kaphatnak. Ez a sajátosan szerveződő tudásunk része lesz a világról való elképzelésünknek, meghatározza egész viselkedésünket (Moscovici, 2002). A következőkben a szociális reprezentáció elméletének kialakulásáig vezető tudományos mérföldköveket vesszük számba, majd a reprezentációk narratív szerveződési formáival foglalkozunk.

A reprezentáció kifejezés képviselőt, megjelenítést vagy utánzást jelent. Általában háromféle értelemben használják: politikai, mentális és szociális reprezentációként. Bruno Latour (1995) szerint a reprezentáció kétféle jelenéssel bírt a XVII. században: egyrészt a politikai képviselőt jelentette, amikor valaki helyettünk áll és képvisel minket (Hobbes). Másrészt pedig a természeti jelenségek képviselőt (Boyle). A mai, hétköznapi szóhasználat sok mindenben követi a hagyományokat. „Van a reprezentáció szónak egy diplomáciai jelentése: reprezentál az, aki jól kiöltözött, mert valamit, egy országot, egy családot képvisel, miként a politikai képviselő teszi Latour értelmezésében. Amikor viszont tárgyról mondjuk azt, hogy

reprezentatív, ezen azt értjük, hogy valami kiugrik, kiemelkedik, legjobb példánya valaminek, miként egy kísérlet is egy tanulmányozott jelenségnek.” (Pléh, 1998, pp. 109–110).

A reprezentációval foglalkozó első pszichológiai megközelítés a *kognitív ideg-tudományok* radikális nézőpontja. Képviselői úgy gondolták, hogy a pszichológiai értelemben vett vágyakról és mentális állapotokról való beszéd nem más, mint „népi” tudomány. Véleményük szerint az olyan mentalisztikus, vagyis reprezentációs fogalmak, mint a gondolkodás vagy az emlékezés, jellegzetesen a köznapi tudat termékei, amelyek az emberi viselkedés (természet) tudományos magyarázataiban nem használhatók fel. „Az eliminatív materializmus tézise szerint a pszichológia jelenségeire vonatkozó felfogás teljességgel hamis, oly mértékig hibás elmélet, hogy mind elvei, mind ontológiája ki fog küszöbölődni, ahelyett, hogy simán redukálódna a befejezett idegtudományra” (Churchland, 1990, p. 206; Pete, 2007).

A kognitív pszichológia és szociálpszichológia egy régóta meglévő filozófiai hagyományhoz kapcsolódik azáltal, hogy elismeri a reprezentációk létét. Descartes volt az első filozófus, aki feltételezte, hogy kétféle ontológiai entitás létezik, az egyik a mentális, a másik a fizikális. A kognitív pszichológia is alapvetően ezen az úton halad, amikor azt feltételezi, hogy a szubjektum áll szemben a világból érkező információkkal, az információkat idegrendszerünk dolgozza fel, ám az idegrendszeri folyamatok nem feleltethetőek meg közvetlenül a mentális reprezentációknak. A kognitív szociálpszichológusok is elkülönült egyéni tudatokat feltételeznek, amelyekkel szemben állnak, illetve amelyekben leképződnek a szociális világ ingerei.

„A huszadik századi szociálpszichológia történetében az objektív „kulturális” valóság és a szubjektív reprezentáció közötti megkülönböztetés fontosságát, a szubjektív realitás elsőbbségét az ítéletalkotás és a cselekvés szempontjából leghatározottabban az alaklélektani hagyományokhoz kötődő szociálpszichológusok, Lewin, Asch és Heider képviselték. Lewin (1972) szerint a cselekvést meghatározó élettér a személy mindenkor szubjektív valóságának terminusaiban írható le. Asch (1952) szerint egy tárgy értékelését és a vele szembeni viselkedést megelőzi az interpretáció, a tárgy szubjektív jelentésének kialakulása. Még a nevezetes konformitáskísérletek értelmezésében is – a társak általi elfogadás igénye és az elutasítás kerülése mellett – hangsúlyozta a társaknak azt a szerepét, hogy a személynek információt szolgáltatnak arról, hogy miként kell a tárgyat (az összemérésre kínált vonalat) értelmezni. A társak által adott ítéletek elfogadását Asch szerint megelőzi a társak által nyújtott interpretáció elfogadása” (László, 2000, pp. 290–291).

A sztenderd társadalomtudományok területén belül a szociális reprezentáció elmélete Durkheim társadalomelméleti és módszertani fejtegetéseihez (társadalmi tény és kollektív reprezentációk) áll legközelebb. Moscovici a két durkheimi alapfogalom, az egyén és a társadalom közti áthidaló kapocsnak tekintette a szociális reprezentációt (László, 1999).

Durkheim a szociológia tárgyát keresve jutott el a társadalmi tényekhez, melyek biztosították, hogy a szociológia tudományként működhessen, tehát egyértelműen hozzárendelhető legyen egy önálló, határokkal rendelkező vizsgálati terület, egy „tudományos mező” (Némedi, 2005). Módszertanilag ez a társadalmi tények vizsgálatát jelentette, melyek olyan „állandósult vagy nem állandósult cselekvésmódok, amelyek képesek kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig amik egy adott társadalomra általánosan jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló léttel rendelkeznek” (Durkheim, 2005, p. 279).

Ezek a jelenségek tehát az egyéni-társadalmi skála (mely Durkheimnél még nem folytonos) egyik végpontját jelölik ki, a társadalmi, mely jelenségekre a szociológiának kell válaszokat adnia. A másik végpont a mai pszichológia, melynek az egyéni állapotok, cselekvések jelentik a vizsgálati területét. Durkheim tudományszemléletében ez a felosztás nem csupán tudományos munkamegosztás, hanem egy hierarchikus szemléletmód megnyilvánulása is. Az alapkövek az egyéni érzések, cselekvések és reprezentációk. Ezek kombinációjából szövődik a társadalom hálójá, de már mint új, előzményektől függetlenedő entitás működik. A durkheimi társadalomelmélet egyik kulcsmomentuma tehát az, hogy „az egyéni cselekvésekből és képzetekből levezethetetlenek a társadalmi állapotok, a társadalmi egész sajátosságaiból azonban magyarázható az egyéni”(Némedi, 2005, p. 37).

Az egyéni-kollektív dichotómia és hierarchia fejeződik ki „az ember kettős természetéről” vallott elképzelésben is: az emberi természetben, mely kezdettől fogva hajlamos a rövid távú, egyéni céloktól vezérelt szükségletkielégítésre, önzésre, zabolátlanságra, a társadalmi teremtett rendet. Társadalmi eredetűek a szabályok, az erkölcsi normák; ezek a kollektív tudatokhoz kötődő entitások szükségképpen az egyénnél magasabb rendű létezők. „Minden, ami társadalmi, reprezentációkból áll, következésképpen reprezentációk terméke”(Némedi, 2005, p. 41).

A fentiekből kitűnik, hogy már a durkheimi elmélet is feltételezett egyfajta dinamikus kapcsolatot az egyéni és a kollektív között (bár ez még egyirányúként tételveződött fel), és szinte helyet kínál a szociális reprezentációknak. „A szociális reprezentációk a mindennapi életből eredő koncepcióknak és magyarázatoknak az egyének közötti kommunikációban kialakuló halmazai. A mai társadalomban egyenértékűek a hagyományos társadalmak mítoszaival vagy hiedelemrendszereivel; akár a common sense modern változatainak is tekinthetők” (Moscovici, id. László, 1999, p. 12).

A kollektív tudat fogalma és az egyes alcsoportok sajátosan kialakított reprezentációi átvezetnek a következő kapcsolódási ponthoz, a mannheimi tudásszociológiához. Ennek egyik központi fogalma a léthez kötöttség, mely több értelemben is felbukkan: jelentheti egyrészt a gondolkodás léthez kötöttségét, vagy a gondolkodás és a lét belső összefonódását, másrészt kihat a megismerés eredményére is – „lérelativitás” (Némedi, 2005). Az elmélet kiindulópontja, hogy a különböző társadalmi csoportok más-más szegmensét tapasztalják meg a „valóságnak”, eltérő hatások érik őket, így értelemszerűen a valóságról alkotott koncepciójuk is eltérő. A tudásszociológia feladata az, hogy ezek a gondolati konstrukciók („lét-ideológiák”) és a társadalmi pozíciók betöltői között fennálló összefüggéseket felderítse és megértse (Némedi, 2005).

A Mannheim által megfogalmazott elmélet természete, működési mechanizmusa révén sok szállal kötődik a Schütz-féle természetes beállítódás fogalmához. Eszerint a cselekvő az elsődleges valóság értelmezése folyamán egy olyan rendezett, látszólag objektív, a cselekvőn kívül létező, külsődleges formában tárolt tapasztalatanyagot használ, mely új elemek beépítését is lehetővé teszi a rendszer megkérdőjelezése nélkül. Ez a tapasztalatanyag azonban csak látszólag külsődleges; valójában nagyon is egyéni, hiszen szubjektív élményfolyamhoz kötött. „Az észlelet nem elszigetelt esemény, hanem az állandó tudatáram eleme. Rendkívül bonyolult értelmezési folyamat eredménye, amelyben a jelenbeli észleletek korábbi észleletekkel kerülnek kapcsolatba”(Schütz, 1971; Preglau, 2000, p. 85).

Mivel a természetes beállítódás szerint zajlik le minden értelmezés és cselekvés az életvilágban, Schütz ezt mindennapi világnak nevezte. A mindennapok világának kiemelt szerepét életünkben számos tényező együttes hatása biztosítja: egyrészt ez egy interszubjektív

világ, amelyben az egymással való kommunikáció és egymás megértése a lehető legtermészetesebben adott (Preglau, 2000). Másrészt ezen világ biztosítja azt a szilárd alapot, melyen a kommunikáció értelmezhetővé válik (közös kód, közös tudás stb.).

A világ szilárdságának biztosítása létfontosságú, mivel az új elemek beépítése mindig potenciális veszélyforrást jelent az életvilág integritásának és megkérdőjelezhetetlen voltának szempontjából. A világról való tudásunk Schütz szerint három típusba sorolható; ezek az otthonos tudás, az ismertség és a puszta hit.

A szociális reprezentáció szempontjából az ismertség fogalma kiemelkedően fontos, mivel ez jelenti azt a tudást, melynek nem tudjuk a „miértjeit”, nem vagyunk „szakértői”, mégis beépültek a mindennapokba, a közös tudás részévé váltak. „Alapos tudásunk {...} ismeretünk nemcsak a 'mi'-ről és a 'hogyan'-ról van, hanem a 'miértet' is értjük, amelyben szakértők is vagyunk (például a telefonműszerész tudása arról, hogyan működik a telefon). Az ismertség fokán viszont a tudás csak a 'mi'-re irányul, és nem kérdez rá a 'hogyan'-ra. (például a telefonhasználó tudása, aki tudja, mit kellene tennie, ha valaki másnak akar tárcsázni, de azt már nem, hogyan és miért működik a telefon). Ott, ahol még a miről sem tudok, kezdődik a puszta hit szférája, amely a jól megalapozottságtól, a valószínűségen, az ismerősségen, az idegen tekintélybe vetett bizalmon, a vak elfogadáson át egészen a tökéletes tudatlanságig számtalan módon tagolódik” (Schütz 1971; Preglau, 2005, p. 88).

Az idézet egyben utal arra a módra is, ahogyan a tudományos elméletek „leszivárognak” a mindennapokba, és egy „naív common sense” részévé válnak. (László, 1999). Moscovici elméletében hangsúlyosan szerepel az a kitétel, mely szerint a szociális reprezentációknak használhatóknak kell lenniük a csoport életében, tehát csak azok az elemek és csak olyan mélységig képezhetik a közös tudás tárgyát, melyek valóban jelen vannak a csoport életében, és egyfajta „gyakorlati haszonnal” bírnak.

A szociális reprezentáció- elmélet első kérdésfelvetése Serge Moscovicihez köthető, aki 1961-ben megjelent „La psychoanalyse et son image” című könyvében arra keresett választ, hogy miként válhat egy átlagember számára távolinak tűnő tudományos elmélet a hétköznapi tudás, a mindennapi diskurzus részévé. Az empirikus módszereket sem nélkülöző kutatás kimutatta, hogy az egyes társadalmi csoportok pszichoanalízisről való ismerete, arról alkotott véleménye és a módszerhez való attitűdje szignifikánsan eltér egymástól, annak ellenére, hogy az elmélet a mindennapok részévé vált, egyfajta 'közös tudás' része lett az ötvenes évek Franciaországában. Ez a leszivárgás azonban jelentősen átalakította az elmélet fogalmi kereteit, bizonyos elemeket beemelt a mindennapokba, másokat negligált, vagy éppen önálló jelentéstartalommal ruházott fel (László, 1999).

A szociális reprezentáció fogalmának Moscovici kettős funkciót tulajdonít: „Egyfelől a szociális reprezentációk létrehozzák azt a rendet, amely képessé teszi az egyéneket, hogy a tárgyi és szociális világukban eligazodjanak. Másfelől lehetővé teszi egy közösség tagjainak a kommunikációt azáltal, hogy biztosítják a társas érintkezés kódját, valamint azt a kódot, ami saját világuk, egyéni és csoporttörténetük különböző aspektusainak egyértelmű osztályozására és megnevezésére szolgál” (László, 2005, p. 72). A reprezentáció, a szubjektum és annak tárgyai közötti mediációk, a hozzájuk való kapcsolódás és a tőlük való elkülönülés terében születik. „E reprezentációk révén konstruálják a pszichológiai folyamatok a „külső” társadalmi valóságot, miközben ez a valóság más oldalról magukat a pszichológiai folyamatokat konstruálja. A szociális reprezentáció-elmélet szerint a reprezentáció sem belső (mentális),

sem külső (nyilvános, ahogy egy mondat vagy bármely anyagi jel az) hanem a kettő sajátos viszonya.” (Moscovici, id. László, 2005, p. 75).

A szociális reprezentáció elmélete egyszerre kívánja megragadni azt a folyamatot, amelyben egy ismeretlen dologból ismeret, közös tudás és valamiféle viszonyulás alakul ki, illetve azt a módozatot, ahogyan ezt a társas világ keretei közé ágyazza, társas megismeréssé és tudássá alakítja. Az elmélet ezért jellegzetes „kettős kötődésű”: alapfogalmai mind egyéni-kognitív, mind társas-társadalmi szinten alkalmazhatók (László, 1999). Az elmélet két legfontosabb fogalma, a lehorgonyzás és a tárgyiasítás azt a feldolgozási folyamatot modellezi, amely lehetővé teszi a fenyegető ismeretlen megszelídítését, saját világba illesztését.

A lehorgonyzás során a megismerő az új elemet a már meglévő sémarendszerbe próbálja integrálni, mégpedig oly módon, hogy ha az új elemben sok a zavarba ejtő, nehezen értelmezhető dolog, akkor partikularizál, (azaz a különleges tulajdonságok kiemelésével teremt annak új helyet a rendszerben); ha pedig a dolgot hasonlóságon alapulva tudja a már meglévő sémához kötni, akkor generalizál (azaz a közös tulajdonságokra nagyobb hangsúlyt fektet, az nem odaillő dolgokat pedig eliminálja). A folyamat szükségképpen a meglévő prototípusok alkalmazásával megy végbe, aminek a későbbi elemzés során nagy jelentősége lesz, hiszen ez azt jelenti, hogy a megismerés nemcsak individuális, kognitív folyamat, hanem erősen függ a csoporttagságtól, a csoport valóságáról alkotott képzetektől és szociokulturális adottságaitól. László (1999) azt is kiemeli, hogy maga a megismerés folyamata sem mentes érdekektől: a szóban forgó csoport értékei, a reprezentációhoz kapcsolódó érdekei is megszabhatják a lehorgonyzás irányát és módját.

A tipizálás és osztályzás elengedhetetlen kiegészítője az elnevezés, mellyel nem csupán címkét kap az addig ismeretlen tárgy, hanem egy egész viszonyrendszerbe ágyazódik be, mégpedig megannyi lehetséges kapcsolódási ponttal. A szociális reprezentációelmélet másik kulcsfogalma a tárgyiasítás, amin azt a mozzanatot értjük, amikor a fogalom „átfordul képpé”, konkrét tapasztalattá. Moscovici felhívja a figyelmet, hogy ez nem szükségképpen megy vége minden absztrakt fogalomnál; megeshet, hogy a figuratív magot nem tárgyiasult fogalmak alkotják.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy akár egyetlen kultúrán belül is többféle szociális racionalitás működhet: a különböző szociális csoportok eltérő szociális reprezentációval rendelkezhetnek. Ezek a szociális reprezentációk azonban a cselekvések célját, feltételeit, eszközeit, várható eredményeit illetően önmagukban koherensek, és ennek értelmében egymástól gyökeresen eltérő viselkedésformákat implikálhatnak. A viselkedés tanulmányozásakor nem elegendő a szociális reprezentációk megértése, azok szerveződésének, koherenciájának feltárása is elengedhetetlen. A szociális reprezentáció narratív szerveződésének elméletei például tekintetbe veszik a viselkedés célját és eredményét, az eredményre vonatkozó előfeltevéseket és értékeléseket. Céljuk, hogy a reprezentációkat olyan implikációs magyarázatként kapcsolják össze a társas interakciókkal, amelyek nem tisztán logikai, hanem tapasztalati alapon nyugvó gondolkodást feltételeznek.

A narratívum

A narratív hasonlat alkalmazása az emberi cselekvések és gondolkodás megvilágítására összhangban áll a társadalomtudományok új eredményeivel. Geertz (1994) „Az értelmezés hatalma” című könyvében olyan átalakulásokról írt, miszerint a társadalomtudósok feladják az energetikai, térbeli és mechanisztikus metaforákba vetett bizalmukat, s olyan emberi

jelenségekből származó metaforákkal helyettesítik azokat, mint a dráma, a retorika, a rítus és a játék.

A narratívumot legegyszerűbben olyan történetként értelmezhetjük, amely szimbolikusan leírja az emberi cselekedeteket. A történetnek van kezdete, közepe, vége, és események mintázatából áll. Végtelen változatosság jellemzi, s minden emberi gondolkodásban és cselekedetben fellelhető. Nemcsak a történet leírására alkalmas, hanem egyszerre a psziché szervezőerejeként is működik. Theodor S. Sarbin (2001) a narratív elv bevezetését javasolja, mely szerint az emberi lények narratív struktúrák szerint gondolkodnak, észlelnek, használják képzeletüket, s hozzák meg erkölcsi döntéseiket.

Jerome Bruner szerint „a történet az emberi intenciók viszonyosságai körül forog” (2001, p. 32), s mint ilyen, felismeréséhez nincs szükség bonyolult értelmezési aktusra, elegendő a mindenkiben meglévő intuíció. Bruner abból az alapfeltevésből indult ki, hogy az emberi gondolkodásnak két formája létezik: a paradigmikus és az elbeszélő mód. Míg az első a formális és empirikus bizonyítás eljárásaihoz folyamodik, addig a másik nem a valóságot, hanem a valószerűséget keresi. A továbbiakban olyan kísérleti pszichológiai és csecsemőkutatásból származó eredményeket mutatott be (Heider–Simmel, 1944; Leslie, 1979), amelyek a szándékot, mint egy primitív kategóriarendszert képzelik el, aminek funkciója egy ősi élményszerveződés. Ez egyben az intenciót egy eredendő kategóriának tekinti.

Roger C. Schank (2004) „Dinamikus emlékezet” címen újabban magyarul is megjelent könyvében újraértelmezi a dinamikus emlékezet fogalmát. Korábbi munkáikban Schank és Abelson (1977) az emlékezeti struktúrákat úgynevezett forgatókönyvek segítségével modellezték. A forgatókönyv, akkori definíciójuk szerint, egy olyan struktúrát jelentett, amely egy bizonyos helyzet megfelelő eseménysorrendjét írta le, esetleg sztereotíp cselekedeteket és ezekhez kapcsolódó helyeket. „Amint azonban a nyelvet emlékezeti folyamatként kezdtük szemlélni, a megértésről is megváltozott a véleményünk. A nyelvi megértést most már integrált folyamatnak tartjuk. Az emberek nem képesek megérteni valamit anélkül, hogy eszükbe ne jutna, amit már tudnak, vagy hogy mit gondolnak arról, amit éppen hallottak. Már nem szedjük apró összetevőire a nyelvi megértés fogalmát” (Schank, 2004, p. 16). Ennek nyomán Schank és munkatársai megalkották a forgatókönyv alkalmazott definícióját: olyan adatstruktúra, amely az előrejelzések kialakításában játszik szerepet. „A forgatókönyv-alapú és az általános struktúrákon alapuló emlékezet között az a különbség, hogy az első esetben egy adott helyzet ismerete a többé-kevésbé hasonló helyzetekből származik, a második esetben viszont az általánosabb struktúrák lehetővé teszik, hogy egy adott helyzethez tartozó információt egy teljesen eltérő helyzetben is felhasználjunk” (Schank, 2004, p. 24). A forgatókönyvek és a többi magas szintű tudásstruktúra különbségét tehát a generalizáció és az absztrakció fogalmaiban ragadhatjuk meg. Brunerhez hasonlóan, Schank is kétféle információt különböztetett meg, melyek tárolási és előhívási folyamatai eltérnek: egy tapasztalati úton szerzett specifikus struktúrát és egy absztrakt információkat tároló struktúrát.

A narratív pszichológiával foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy a narratívumok áthatják, szervezik és értelmezik cselekvéseinket, gondolkodásunkat. „A narratív pszichológia mindenekelőtt pszichológiai metaelmélet, amely az elbeszélő funkciót a pszichikus általános antropológiai sajátosságának fogja fel. (Pléh, 1996; László–Ehmann–Péley–Pólya, 2000; Ehmann, 2000). Ebben az értelemben az elbeszélés már a verbális történet vagy akár a nyelv előtt létezik, mint a valóság tudati konstrukciójának, jelentésekkel és értelemmel való felruházásának természetes módja (Ricoeur, 1984-87; Bruner, 1986; Sarbin, 1986)” (László, 2005, p. 43). Ugyanakkor létezik egy „második arca”, a „történet vagy elbeszélés mint

természetes tárgy használata és az egyéni pszichikumban betöltött funkciója felé fordul” (László, 2005, p. 44). Ennek értelmében a narratívumok paradox jelleggel bírnak: egyrészt végtelen számú narratív lehetőséggel rendelkezünk, másrészt tapasztalatainkat, benyomásainkat éppen a nyelv által „szelidítjük meg”, tesszük magunk és mások számára érthetővé.

Az elbeszélés alapját a cselekvő, a cselekvés, egy helyszín és egy cél vagy szándék adják. Problémát jelez ezeknek a komponenseknek az össze nem illése (pl. rossz helyen, rossz időben van valaki). Mivel a történetek mindig magukban hordozzák a cselekményre vonatkozó értékelést, az elbeszélés ebben az értelemben nem más, mint a probléma következményeinek jellemzése. Azt tapasztaljuk tehát, hogy a történet túlmutat önmagán, tanulsága van.

Ahhoz, hogy egy történet narratív jelleggel bírjon, elengedhetetlen az is, hogy valamilyen referenciával és időbeli struktúrával rendelkezzen. A modern elméletalkotók egyetértenek abban, hogy az elbeszélés nem lehet teljes anélkül, hogy ne utalna a perspektívára. A történetek mindig viszonylagosak az elbeszélő nézőpontját illetően. Ez azt jelenti, hogy a narratívumok két síkon mesélnek: egyrészt a cselekvésről tudósítanak, másrészt arról, hogy mit gondolnak, érznek a szereplők és a történet mesélője. Bruner (2001) és Sarbin (2001) szerint, a történetekben nem elsősorban ok-okozati összefüggések vannak, hanem intencionális állapotok motiválják a szereplőket cselekvéseikben.

Mint látjuk, a narratív pszichológia elfogadja a szociális konstrukció elvét, azaz evidenciaként kezeli, hogy a 'világ' és az 'én' szociálisan konstruált jelentéstartalmak. Ugyanakkor a narrativitás nemcsak generálja, hanem korlátozza is a konstrukciót: strukturálisan (a történetnek legyen eleje és vége), tartalmi szempontból (gazdaságos jelentésrendezettséget vár el), és végül szociálisan (megoszthatónak kell lennie).

Kérdésfelvetések

Vizsgálatunk során a következő, szemléleti keretünkre is utaló kérdésekre keressük a választ: a nevelők milyen szociális reprezentációkkal rendelkeznek a beutalt gyermekek állapotára, problémáikra vonatkozóan, illetve problémamegoldásaik során ezek az ismeretek (esetleg ezek hiánya) a meghatározó, avagy sokkal inkább saját élettörténeti narratívájukat hasznosítják.

Még közelebbről nézve, három problémakörre fókuszáltunk, hogy a kapott válaszokat önmagukban és kölcsönhatásaikban is értelmezhesük:

- 1) Milyen különbségek fedezhetők fel a frissen beutalt kamaszokat illetően a TEGYESZ Szakértői Bizottságának pszichológusai által készített vélemények reprezentációi és a gyermek- és lakásotthonban dolgozó szakemberek belső, szociális reprezentációi között? (Avagy, mennyiben érhető tetten Moscovici „leszivárgás” teóriája?) Ezt a kérdést azért tartottuk különösen fontosnak, mert az eredmények ismeretében a kamaszok pályaválasztását elősegítő tréningek alakíthatók ki a gyermekvédelem területén.
- 2) Milyen eszközök állnak a segítők rendelkezésére a pszichés és az arra épülő pályaválasztási problémamegoldásban? Kérdésfelvetésünk elsősorban arra irányult, hogy a konkrét pályaorientációs, vagy a kamaszok személyiségállapotának ismerethiányát érzékelik leginkább hátráltató tényezőnek a szakemberek.

- 3) Milyen mértékben befolyásolja a szakemberek egyéni életútja, saját problémamegoldó mintája segítő tevékenységüket? Ebben az esetben a segítőik motivációit és eszközeit kívántuk feltérképezni.

A vizsgálati minta, a kutatás módszere, a célpopuláció leírása

A vizsgálat két, egymástól elkülönülő részből állt. Az első feladat a Fővárosi TEGYESZ Szakértői Bizottsága által elkészített pszichológiai szakvélemények elemzése volt. Munkánk során kialakítottunk egy olyan kategóriarendszert, amely az összes vélemény valamennyi kategóriáját tartalmazta. A bemutatkozó és a vizsgálati helyzetben mutatott viselkedést, attitűdöket, az anya- és apaképet, a testvérekkel, kortársakkal mutatott viszonyt, a feladathelyzetekbe való bevonhatóságot, a szabálykövetési hajlandóságot, az érzelmi és indulati élet szabályozását, az elhárító mechanizmusokat, a coping mechanizmusokat, az én- és jövőképet, a veszélyeztető tendenciákat és a vezető tüneteket, a meghatározó traumákat kódoltuk².

Ezután félig strukturált interjúkat készítettünk, melyek célja a szelf és tárgyrepresentációk működésének vizsgálata volt³. A vizsgálatához olyan szövegekre volt szükségünk, amelyek explicit módon tartalmazzák a segítőik tudását a beutalásra került kamaszok állapotáról, ugyanakkor olyan életpizódok felidézését kértük, amelyek az elbeszélők sajátjai.

A vizsgálat során a következő életpizódok felelevenítését kértük a résztvevőktől:

- egy olyan helyzet, amikor egy pszichés problémával küzdő serdülőt sikeresen segítettek
- azt a helyzetet, amikor egy pszichés problémával küzdő serdülőt sikertelenül támogattak
- olyan epizódot, amikor sikeresen támogatták egy kamasz pályaválasztását
- az előző szituációt, de sikertelen kimenetellel
- saját pályaválasztásának történetét
- egy élethelyzetet, amikor nagyon boldognak érezte magát
- egy élethelyzetet, amiben nagyon rosszul érezte magát

Mindezeken túl, az interjú elején arra kértük a segítőket, hogy tételesen sorolják fel, milyen pszichés és pályaválasztási problémákkal küzdenek a frissen beutalt kamaszok, és milyen eszközökkel segítik őket. A kapott válaszokat a szakvélemények eredményeit elemző kódrendszer alapján kódoltuk, hogy összehasonlíthatóak legyenek azokkal.

Az élettörténeti, pályaválasztási epizódokat kvalitatív módszer segítségével elemeztük.

A szakértői vélemények kiválasztásakor a következő szempontokat tekintettük mérvadónak:

- A minta időbeli kereteit illetően tárgyévnek tekintettük a 2008. januárjától 2008. szeptemberéig beutalt kamasz-korú fiatalokról készült jellemzéseket.
- Kiválasztásukkor figyelembe vettük és követtük a speciális és normál ellátást igénylő beutalt fiatalok előfordulási arányát.

A segítőket, az interjúk alanyait a képzésre jelentkezők közül választottuk ki. A vizsgálat során összesen negyven szakvéleményt és huszonkét interjút elemeztünk.

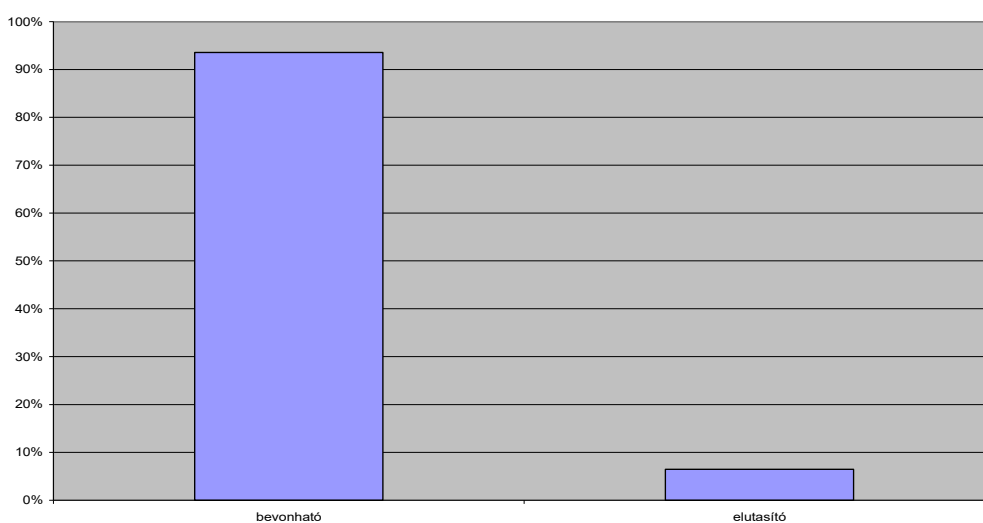
A vizsgálat eredményei

A szakértői vélemények és a segítők konstruktumai

Vizsgálati adataink szerint jelentős az eltérés a „feladatvégzésbe való bevonhatóság” kategóriában a segítők és a szakvélemények adatai között. Míg a segítők több mint hatvan százaléka úgy tapasztalta, hogy a szakellátásba frissen beutalt kamaszok elutasítóan, opponálóan viselkednek feladathelyzetekben, addig a kétszemélyes vizsgálati helyzetben a gyermekek kezdeti zárkózottsága több mint kilencven százalékban oldhatóan bizonyult.

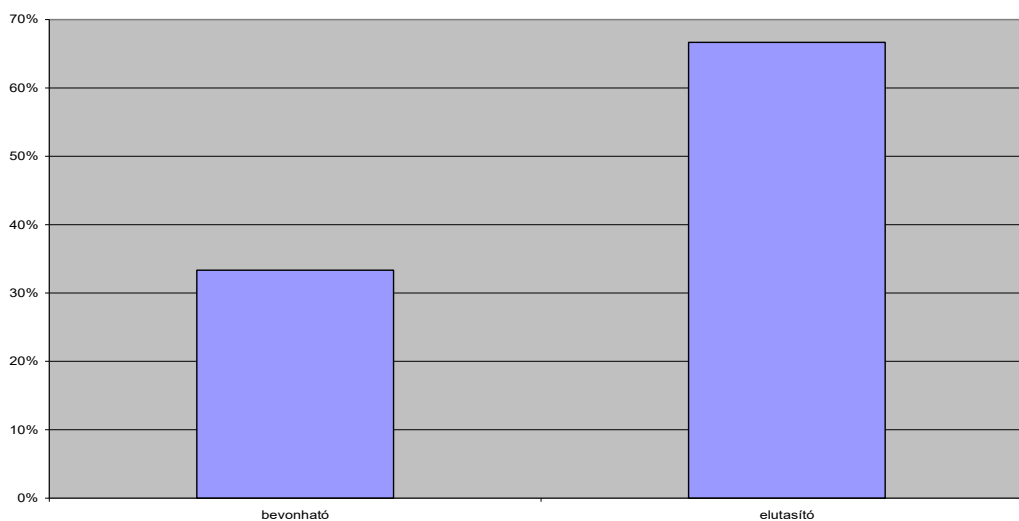
1/A ábra

Szakvélemények – feladatvégzés



1/B ábra

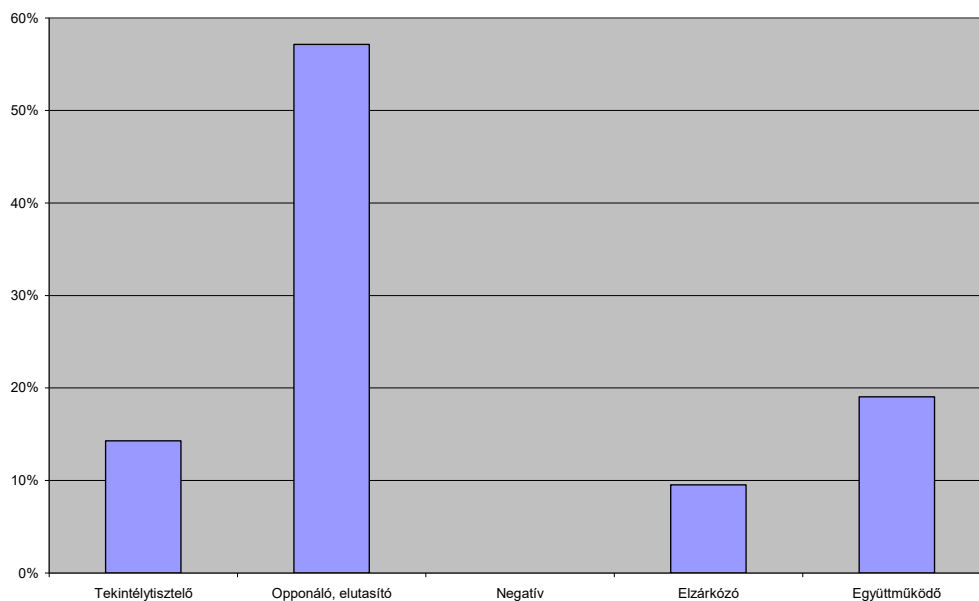
Interjúk – feladatvégzés



Megfigyeléseink szerint a kezdeti viselkedési problémaként megjelenő, a kamaszok opponáló, tekintélyt nem tisztelő viselkedése a segítőök tapasztalata szerint magasabb értékkel bír, összehasonlítva az egyszeri, explorációs helyzetben kapott adatokkal.

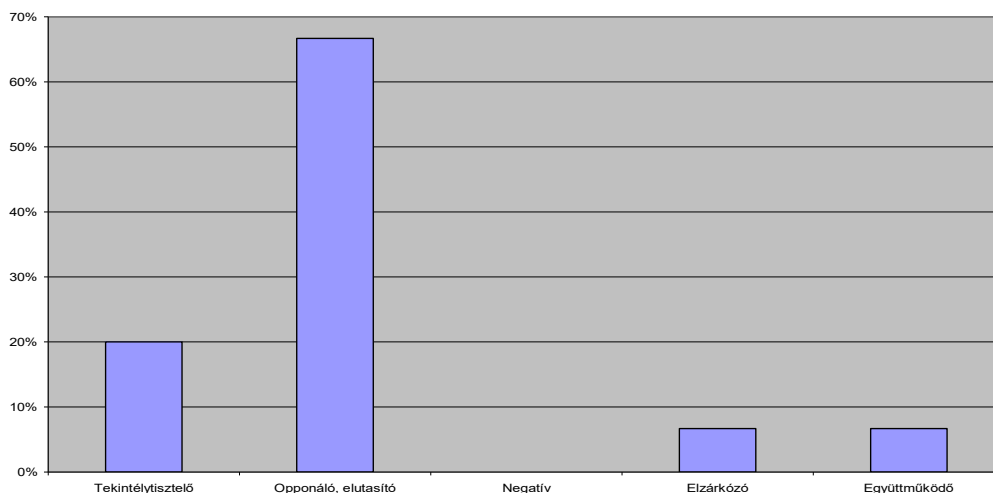
2/A ábra

Szakvélemények – felnőttekhez való viszony



2/B ábra

Interjúk – felnőttekhez való viszony



A vizsgálat eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy a kétszemélyes helyzet és az érzelmi támogatás – holding – megléte vagy hiánya jelentősen meghatározza a frissen beutalt kamaszok viselkedését. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a gyermekekkel nap mint nap foglalkozó, személyes kapcsolatban lévő szakemberek ne lennének tisztában a kétszemélyes helyzet, a segítő kapcsolat meghatározó erejével. A kapott eredmények inkább arra figyelmeztetnek, hogy a segítőöknek célszerű tudatosan használniuk ezeket az eszközöket, mert lényegesen megkönnyíthetik szakmai munkájukat.

A következőkben néhány interjúrészlet támasztja alá és teszi világossá, hogy a szakemberek, a segítők munkájukban egyértelműen és jól használják a fent leírt eszközöket:

„Igazából csak ezen az úton lehet elérni valamit. Anélkül, hogy valami közünk ne lenne egymáshoz a gyerekekkel, amire mondhatjuk, hogy ez a kötődés maga, anélkül semmit sem lehet elérni. Ameddig nincs személyes kapcsolat, ameddig nem jön létre valami kontaktus egymással, addig nem nagyon lehet csodákat tenni”.

„Amikor bekerült, nagyon visszavonult, erős indulati kitörései voltak, amikor éppen nem vonult el és nem sírt, vagy nem zárkózott be a szobájába. Nagyon igényelte a foglalkozást. Az fontos volt, hogy egyáltalán figyelmet kapott, és elkezdhette feldolgozni az addigi történéseket. Itt nem volt más speciális technika.”

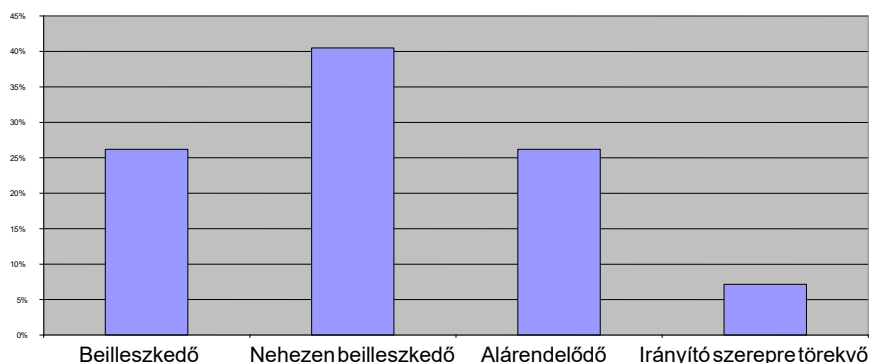
„Eszköztárunk nekünk a beszélgetésen, a személyes beszélgetésen, a kötődés kialakításán túl, nem nagyon van.”

„Ehhez idő kell, mert azért lehet változtatni idővel, ha megtaláljuk az utat, hogy valamilyen kötődés kialakuljon.”

Az emberi kapcsolatok, az emocionális biztonság megteremtésére irányul a segítők azon törekvése, hogy az állami gondoskodásba került gyermekek kortársaik közé könnyen, biztonságosan illeszkedjenek be. A szakvéleményektől eltér a segítők véleménye, megítélésük szerint a bekerülő fiatalok képesek társaikkal tartalmas kapcsolatot kialakítani.

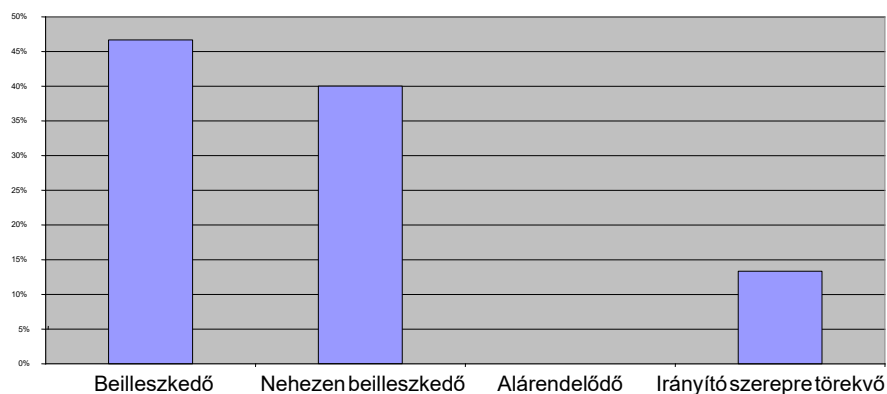
3/A ábra

Szakvélemény – kortárs viszony



3/B ábra

Interjúk – kortárs viszony



Mint a következő idézetekből kitűnik, a szakemberek, segítők napi munkájukkal tudatosan erősítik is ezeket a pozitív folyamatokat.

„Úgy jött oda, hogy felkészítettek minket, illetve mondták, hogy problémás gyerek, megrugdossa a felnőtteket, nekimegy a tanárnak, kerüli az iskolát. Tehát ilyen előítéletek után jött oda. De mi szeretettel vártuk, befogadtuk és semmi probléma nem lett vele.”

„Mióta itt van, az egészségesebb környezet, meg az, hogy mindig van valaki a csoporton belül, aki segít, meg az iskolában is, akire kicsit felnéz, ez biztos, hogy segít. Meg a megértés, hogy elfogadjuk olyannak, amilyen.”

„Akkor kezdjük azzal, hogy be kell állni a sorba. Tehát van egy közösség, aki viszi magával, mi meg motiváljuk őket.”

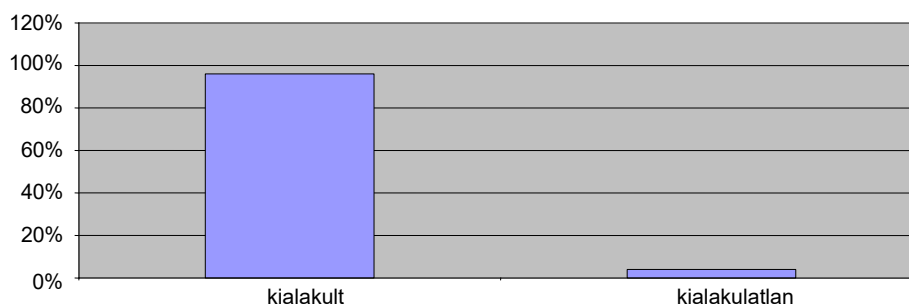
„Nekem három hónap múlva tovább kell adnom a fiúkat. Van egy-két libling, akiket otthagytak maguk, mert könnyebben hallgat a fiú a társára, mint rám.”

„Próbálunk nagyon tudatosan beszélni arról, hogy a lányok hogyan fogadják a bejövőt. Hátha nagyobb biztonságban érzik majd magukat, mert őket itt már várják.”

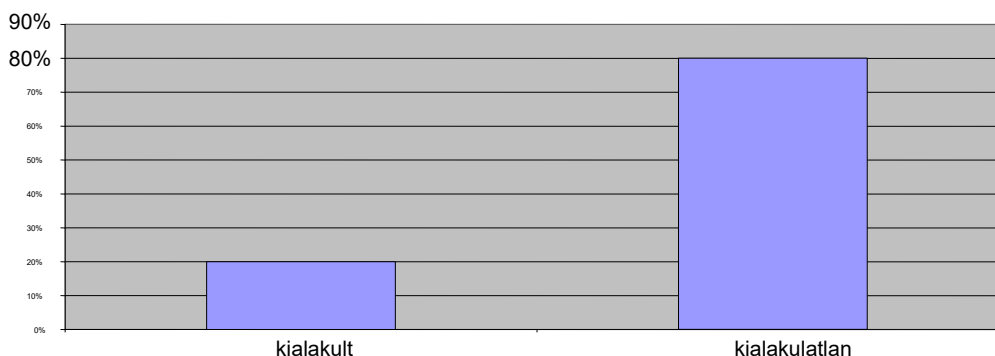
Lényeges különbség mutatkozott a szabálykövetés, a szabálytudat kialakultságának megítélésében a szakvélemények és a segítő szakemberek között. Míg a segítők kialakulatlanok, addig a szakvélemények többsége kialakultnak írta le ezeket a helyzeteket. Ennek a témának a további vizsgálata feltétlenül indokolt, hiszen nagyon nem mindegy, hogy normaszegő magatartásról, vagy a normákat nem ismerő viselkedésről van szó. A különbségtétel jelentősége elsősorban a magatartásban megnyilvánuló problémák kezelésekor szembetűnő.

4/A ábra

Szakvélemény – szabálytudat



4/B ábra
Interjúk – szabálytudat



Az interjúk adók nagy többsége a szabálykövetést, illetve a normaszegést elsősorban az iskolai problémákkal hozta kapcsolatba.

A következőkben néhány olyan megvilágító idézet következik, amely jól reprezentálja a segítő álláspontját:

„Volt egy lány, aki nem volt jó tanuló. De mögé kell nézni, hogy honnan jött és mit hozott. Ahhoz képest a sok lemaradáshoz képest, amit gyerekkorából hozott, benne volt erő.”

„Amikor kikerült ebből a csoportból, még mindig ott tartottunk, hogy iskolai problémái vannak, hazudik, mindenfelé jár, nem tudni hova.”

Az iskolai problémákkal kapcsolatban a szakemberek nemcsak a szabályszegést, iskolakerülést emelték ki, hanem a gyermekvédelmi rendszerbe való megkésett bekerülést is. Ez utóbbiról úgy vélekedtek, hogy rontja a sikeres iskolai teljesítményt, s nem utolsó sorban, akadályozza a sikeres pályaválasztást. Az alábbiakban következzen néhány példa az elhangzott véleményekből:

„Én azt gondolom, hogy a gyermekvédelmi törvénnyel kapcsolatos ez a probléma. A törvény maga, az rendben van, csak az értelmezéssel van gond. Ahogy nálunk ugye az lenni szokott, hajlamosak vagyunk a törvényt szó szerint vagy éppen ellenkezőleg értelmezni. Tehát még ésszerűtlen módokon is. A kisebb gyerekeket nehezebben emelik ki a családból, mert az ő problémáik nem okoznak olyan oltári nagy tüneteket, amik nagyon zavarnák a környezetet. Szegények és kész. Pedig ők szorulnának a legnagyobb védelemre, hiszen nem tudnak olyan hangos jeleket kiadni. És akkor ezek a dolgok mennek, mennek...és megint bekerülnek, aztán vissza a szülőkhöz, de a szülőnek megint nem ment, oltári balhék voltak, aztán megint be, aztán egy kicsit megint ki. De ezek a történések nem múlnak el nyomtalanul...A kamasz

gyerekek azok, akik bekerülnek, pedig nem tizenhat éves korban kezdődik a probléma. Amit ő a családban megtanult, amilyen mintákat követ, az már kialakult és rögzült. Az ő meg nem tanult kifejezőmódja, a reakcióik, a környezetnek mindenfajta molesztálása, a saját maga ellen irányuló agresszió.”

„Nem kerülnek be a szakellátásba időben. Tizenhat-tizenhét évesen kerülnek be, többnyire drogosok, alkoholbetegek, de bekerült már tizenkét éves drogfüggő alkoholista is. Széles lett a paletta.”

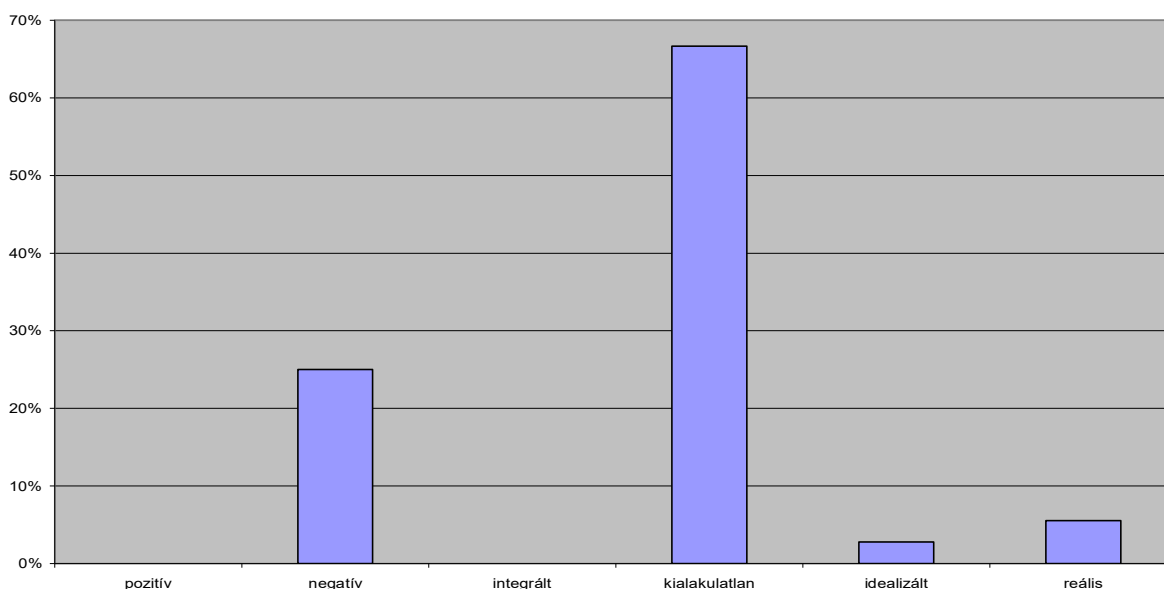
„Azt vettem észre, hogy egyre kevésbé van olyan gyerek, aki nagykorúként kikerül és el tud helyezkedni, szakmája van. Ennek elsősorban az az oka, hogy úgy kerülnek be tizenhat évesen, hogy hatodik osztályba járnak.”

„Borzasztó sok a lemaradásuk az iskola területén. Nem tudjuk felmérni őket, úgy zavar el minket a szakértői bizottság, ahogy kell. Mire egy tizenhét éves gyereket megvizsgálnának és leírnák a véleményt, már nagykorú. Ebből adódóan tele vannak iskolai kudarccal.”

Nemcsak a pályaválasztás kérdéskörébe tartozik az énkép, az önértékelés megítélésének kérdése, jóllehet annak is alapját képezi. Az énképre és az arra épülő jövőképre vonatkozó értékelések szintén eltéréseket mutattak, a szakvélemények és a segítők véleménye között fontos különbségek fedezhetők fel. A segítők árnyaltabban definiálták a fogalmakat: míg a szakvélemények szerint a frissen bekerülő kamaszok énképe leginkább kialakulatlan, addig a segítők ennek számos jól megragadható, konkrét megnyilvánulási formáit is felsorolták. Ez az eredmény a Moscovici-féle „laikus tudás” elméletnek a fordított, visszafelé áramló hatására világít rá: a tapasztalatokon nyugvó tudás visszahat a tudományos, szakmai elméletekre, alakítja őket. Ilyetén módon e kétféle tudás csak egymás kölcsönhatásában lehet eredményes.

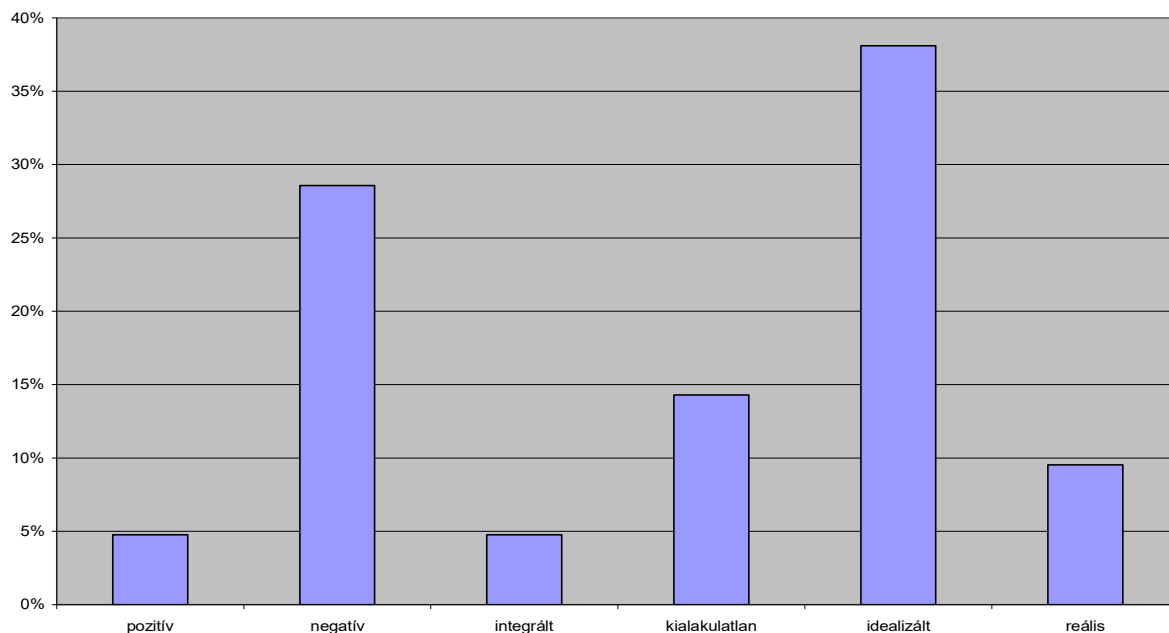
5/A ábra

Szakvélemények – énkép



5/B ábra

Interjúk – énkép

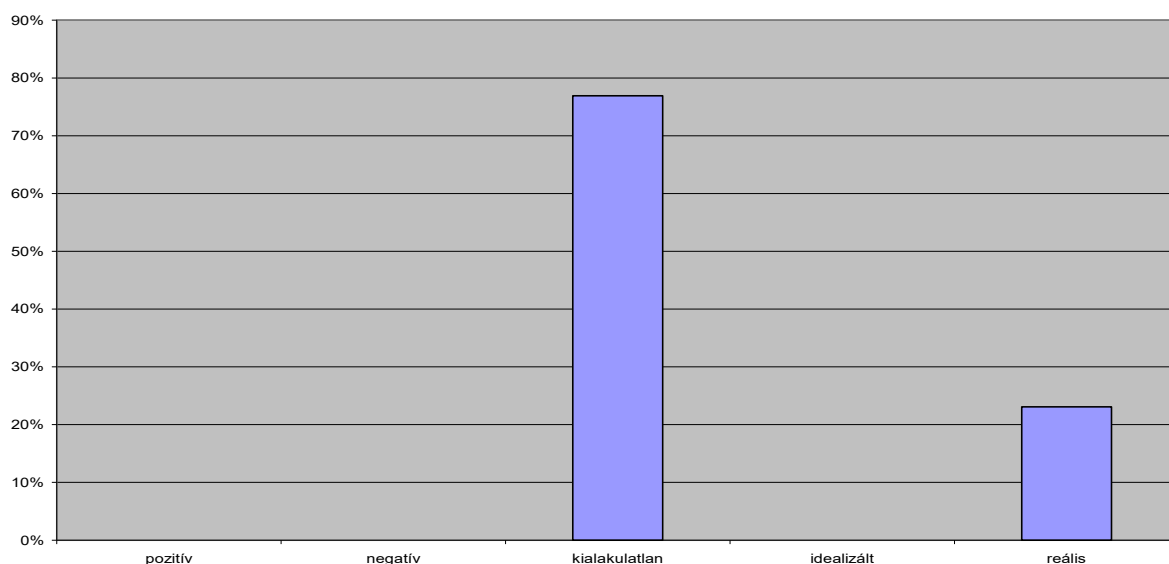


A két diagram összevetésekor kitűnik, hogy a segítők relatíve magasnak értékelik az idealizált énkép gyakoriságát a beutalásra került kamaszok esetében. Ez a megállapításuk nemcsak az énkép kialakulatlanságát, hanem a fiatalok – elsősorban saját kortársaik által való – sodorhatóságára is felhívja a figyelmet. Ez utóbbi veszély és készletés, mint később látni fogjuk, kiemelkedően jellemző az állami gondoskodásba kerülő gyermekekre.

Hasonló eredményeket találtunk a jövőkép vizsgálatánál is.

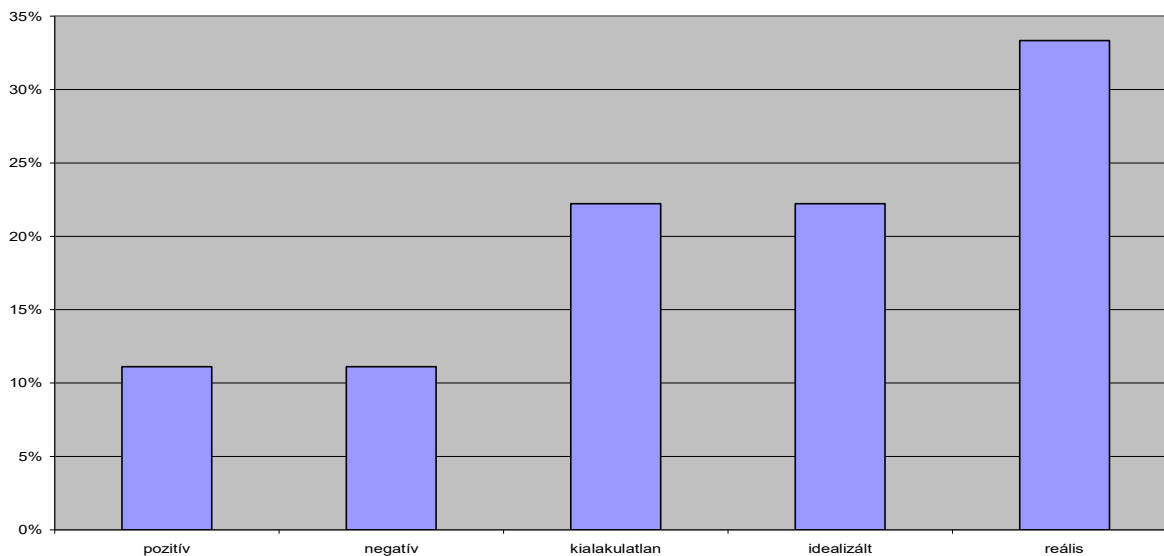
6/A ábra

Szaktevélemény – jövőkép



6/B ábra

Interjúk – jövőkép



Az interjúkból egyértelműen kitűnik, hogy a segítők tudatosan támogatják a kamazsok reálisabb én- és jövőképeinek kialakítását, felismerve annak súlyát és szerepét későbbi pályaválasztásukban és élettörténetük alakulásában.

„Van egy kislány, aki a múltkor hozott egy papírt, a «nem tudom milyen» kétnyelvű gyakorló közgazdasági szakközépiskoláról. Mondom neki: «Figyelj, szálljunk már le a földre!» És akkor most hozott egy olyan papírt, ami egy modell divatiskoláról szólt, ez viszonylag jó lenne neki.”

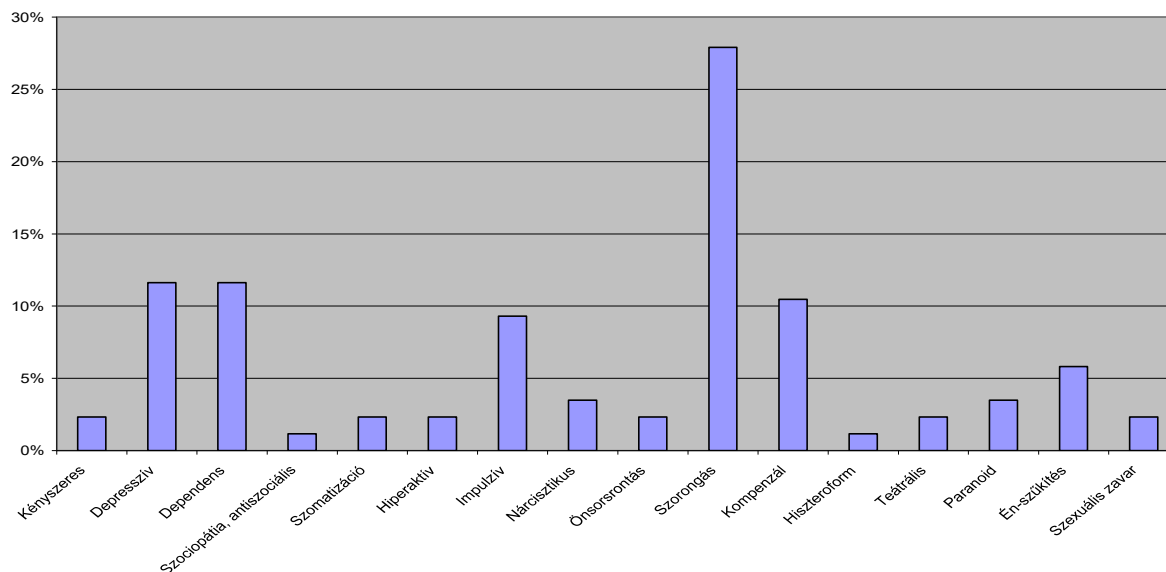
„Vannak, akiknek túlzott elvárásaik vannak maguk felé és nem egészen reális a képük önmagukról. Azt gondolja például egyikük, hogy lehetne akár gépészmérnök is. És akkor el kell tudnom magyarázni, hogy azért ez nem így megy, először le kell érettségizni hozzá, ami nehéz, aztán az egyetem.”

„Ha rájövök, hogy aki felszolgálónak tanult, semmi affinitása nincs ahhoz, hogy ő felszolgáló legyen, mert igazából ő karosszéria lakatos akar lenni, akkor elkezdiünk erről sokat beszélgetni. Aztán felvázolok neki rövid és hosszú távú célokat.”

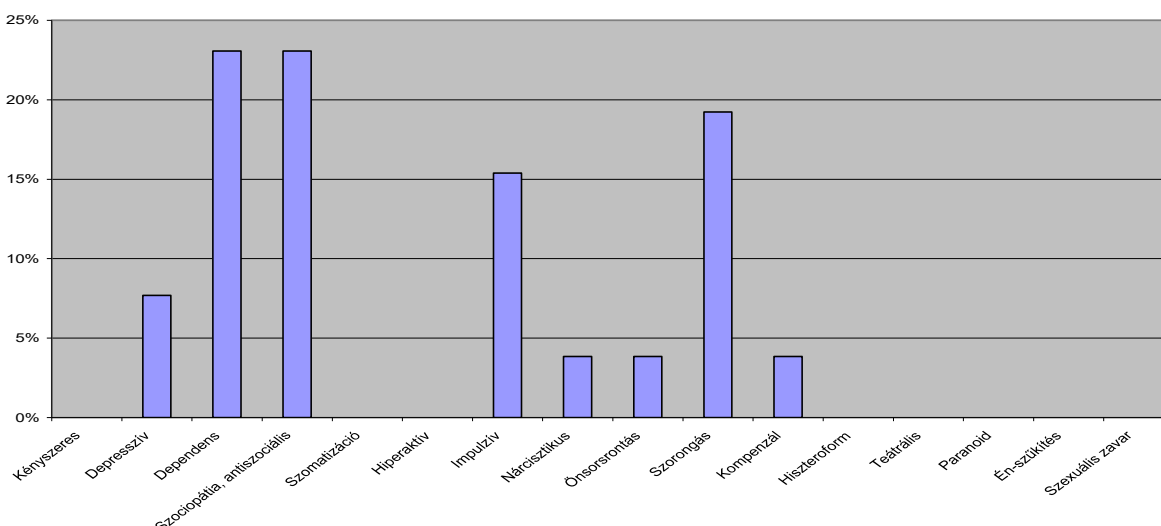
„Szerintem elsősorban az a fontos, hogy mihez van affinitása. No, meg hogy mi a realitás, abból a szempontból, hogy a meglévő iskolázottságával, képesítésével el tud-e helyezkedni.”

Hangsúlyos eltérés mutatkozott a két csoport között abban a tekintetben, hogy miként ítélik meg a vezető viselkedésproblémákat. Eredményeink szerint a nevelők kamazsokról alkotott szociális reprezentációit a viselkedésszinten megjelenő tünetek uralják. Ebben az értelemben rendelkeznek egy közös, gyakorlatias tudással, ami azonban korántsem egyezik a szakértők által leírtakkal. A segítők, a szakvéleményekben leírtakhoz képest, túlértékelik az impulzív és antiszociális viselkedéselemeket, míg az utóbbiak sokkal kevésbé érzékelik a kamazsok kötődési problémáit, elmagányosodásukat és depresszív tüneteiket.

7/A ábra **Szakvélemény – tünetek**



7/B ábra
Interjúk – tünetek



A tünetek, problémák eltérő megítélése nyomán a kamaszok traumatizáltságáról, veszélyeztettségéről is eltérő szociális reprezentációkkal rendelkeznek a szakvélemények és a segítők által adott interjúk konstruktumai. Az előzőekben már jeleztük, hogy a tapasztalati szint és az elméleti tudás egybefonódása nyomán alakul ki a működőképes szaktudás, és hogy e kettő egymásra hatásának eredménye, hogy folytonosan változtatják egymást.

Fel kell figyelniük arra is, hogy a „halkabb”, negatív tünetek (valamely viselkedés elmaradása) nehezebben észrevehetőek a szakemberek számára, mint a pozitív, sokszor azonnali beavatkozást kikényszerítő, harsányabb tünetek, jelenségek. Ennek egyik konzekvenciája a stresszel való megküzdésben is tükröződik: a segítők lényegesen több olyan epizódot eleveztettek fel, ahol az elkerülő és érzelmközpontú coping-stratégia dominált, szemben azokkal, ahol a feladatorientált stratégiák jelentek meg.

Segítő szakma és személyes konstruktumok

Vizsgálatunk második részében arra kerestük a választ, hogy milyen eszközökkel segítenek a szakemberek a frissen beutalt kamaszoknak akár pszichés, akár pályaválasztási problémájuk megoldásában. Az alábbi diagramon jól látható, hogy számos eszköz áll rendelkezésükre, melyek mind a pszichés támogatást, mind pedig a pedagógiai segítségnyújtást célozzák.

A vizsgálat első részében számos adatot láthattunk arra vonatkozóan, hogy a segítők a személyes kötődésen, a kétszemélyes kapcsolaton keresztül, a fiatallal együtt oldják meg a problémákat. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a segítők szakmai identitásában mekkora szerepet kap személyes, intim szféra, hiszen a szakmai identitás nem más, mint a szaktudás és a segítő személyiségének szoros együttese.

Ez a megközelítés, gyakran dilemma formájában, az interjúkban számos helyen explicit módon is megjelent:

„Nem tudom, mennyire tudatosan segitettem neki. Nem biztos, hogy mindig jól csinálom, mert hallottam, hogy nem keverendő össze ez a gyerek a sajátunkkal. De én mindig azt mondtam, hogy ami rajtam múlik, és a sajátomért is megtenném, azt meg is fogom tenni.”

„Tulajdonképpen mi felnőtünk a gyerekekkel. Többen vagyunk itt kollegák így...A családom többször mondta, miért nem megyek el rendes óvodába dolgozni, de nem tudom elképzelni. Annyira belefolyunk a gyerek életébe, hogy nem hasonlítható össze egy iskolai pedagógus életével, aki leadja az óráit és kész.”

„Igazából az ember saját személyiségével dolgozik erősen, tehát ez egy nehéz dolog, meg könnyű dolog, ha úgy vesszük. De inkább nehéz, ha úgy vesszük, mert sérülékennyé tesz. Mi magunkat is védeni kell, meg figyelni, hogy mennyit adunk bele, meg hogy megtaláljuk az egyensúlyt. Tehát igazából a saját személyiségünkkel dolgozunk, akik vagyunk, meg a saját mintáinkat látják és követik a gyerekek.”

„A konzulensem volt az, aki nagyon sokat adott, segített feldolgozni a zavaró dolgokat. Szerintem minden szociális szférában dolgozónak először önmagával kell megbirkóznia, hogy utána tudjon segíteni másokon... Ez olyan közhelynek hangzik, de a romjainkból lehet építkezni. Tehát először nagyon nehéz dolog, mert fájdalomon kell keresztülmenni mindenkinek, és a sajátja fáj a legjobban. Utána elég erős leszel és segíthetsz másokon.”

A fenti idézetekből is kitűnik, hogy a szakmai és a személyes szerepet nem lehet élesen különválasztani. A szakmai szereppel a segítő olyan szerepet vesz magára, ami adott, amit nem maga definiál. Az „Én”-nek ugyanakkor ahhoz, hogy jól tudjon működni, hogy feloldja az ellentmondásokat, hogy alkalmazkodhasson, valamilyen szinten magába kell integrálnia a szakmai szerepet. Ilyenkor a személyes és a szakmai összefonódik, illetve folytonos kölcsönhatásba kerül. Ennek a kölcsönhatásnak a dinamikája az, ami nemcsak jól feltárható és megérthető, hanem egyben lehetőséget ad arra is, hogy a gyermekvédelemben dolgozók megfelelő segítséget kapjanak mindennapi tevékenységükhöz (Both, 2003).

Utalhatunk ezúttal Parin szerepfogalmára is (idézi: Both, 2003), aki szerint primer tapasztalatait mindenki magával viszi foglalkozási szerepébe, és valamilyen módon integrálja, természetesen

nem tudatosan és csak többé-kevésbé intenzíven. A következőkben ezt a tudattalan folyamatot szeretnénk érzékeltetni egymással összefüggő interjúrészek segítségével.

Először egy olyan interjúból idézünk, amelyben a családi, a saját élettörténeti narratívum a szakmai identitásba is pozitív mintaként épült be.

„Nem volt kérdés, hogy más legyek. A siker az volt, hogy felvettek és segítő lettem. Ezt főleg anyám türelmének köszönhettem, meg annak, hogy hagyták, hogy megküzdjek a magam kisebbségi érzéseivel. Nem tudom, ha piszkáltak volna előbb, erőt veszek-e magamon.”

Majd később ugyanő:

„Sikertörténetnek nevezhető annak a gyereknek az esete, akinek kialakult a megfelelő erőforrása, önismerete, elképzelése arról, hogy mi is szeretne lenni. Körüljártuk, hogy megvannak-e megfelelő képességei és hagytuk, hogy azt csinálja, amit szeretne. El is végezte az iskolát, most egyetemista.”

A következő epizódok az élettörténet során megtapasztalt negatív történések kompenzációját mutatják be:

„Én nem voltam sosem egy mintagyerek. Ezt úgy kell érteni, hogy volt igazgatói, osztályfőnöki intőm...Azért nagyon emlékszem arra, hogy vége volt a ballagásnak és azt mondta az osztályfőnök, hogy semmi nem leszek. Ugyanezt mondta az édesapám is, hogy te hülye vagy, még az iparit sem fogod sosem elvégezni. Na, ennek ellenére szakmunkásversenyt nyertem, meglelt a mestervizsgám is.”

Majd ugyanő később: *„Azt mindig el szoktam mondani, hogy nem érdekel, mit csinált ezelőtt. Előttem most tiszta lappal indul, egészen addig, amíg a becsületén foltot nem ejt, amíg nem szökik, vagy nem ráz át. Akkor így elbeszélgetünk, meg megnézem az anyagát is. Nagyon rossz képeket festenek ezekről a fiatalokról: túl agresszívek a felnőttekkel szemben, de általában az esetek hetven százalékában rácáfolnak a fiúk. Vagy nekem nagyobb az ingerküszöböm, vagy a kollegáknak kicsi, de sosem tudnék ilyen képet lefesteni róluk.”*

A következő idézet egy korai szeparációs élményt elevenít fel, majd a saját pályaválasztásban megjelenő, ezt kompenzáló elfogadó életeseményt. Végül láthatjuk, hogy a segítő hogyan integrálta ezeket a narratívumokat saját szakmai identitásába.

„Emlékszem, hogy Anyu otthagytott a sötétben, a viharban. Akkor iszonyúan félttem. Nem azért hagyott ott, mert bántani akart, csak a tesómért kellett menni az oviba és iszonyú vihar volt. Két rossz közül kellett választania. Úgyhogy otthagytott a házban ülve, hogy el ne mozduljak onnan. Na, de közben elment az áram a vihar miatt, és egyedül is voltam, meg kicsi is, lehettem úgy három éves. Emlékszem arra az érzésre, hogy ott kucorogtam azon a kis heverőn, hogy jöjjön valaki.”

Ugyanennek az interjúadónak a sikeres pályaválasztásában alapélménynek bizonyult társai el- és befogadó attitűdje:

„Jól csinálták: befogadtak, elfogadtak. Szerintem mindent átadtak, amit át tudtak adni a saját működésükből. Olyan kollegiális légkörbe kerültem bele, ami szerintem szintúgy erről szólt, hogy nyitott, befogadó.”

Segítő szerepében az egyik legfontosabb eszközének az elfogadó támogatást tartja, miközben arra törekszik, hogy meghagyja a fiatal önállóságát:

„Én nem fogok a fogorvoshoz időpontot kérni helyette, nagylány már. És akkor ezt begyakoroljuk, hogy mit mondjon – «Jó napot kívánok, időpontot szeretnék kérni...» stb. – és akkor ez működik. Csak ott kell mellette állnom, amíg beszél a telefonon.”

Végül, nézzük meg egy saját élettörténeti trauma integrálását a szakmai identitásba:

„Volt egy nagyon nyugodt családi életem, nagyon jó körülmények között éltem, majd jött egy időszak, amikor a feje tetejére állt minden...Egyedül maradtam két gyerekkel és voltam munkanélküli is...Tőlem is elvehették volna a gyerekeimet.”

Később így folytatja:

„Mindig azt mondom a szülőknél, hogy igenis benned kell hogy legyen a megoldás, meg az erő, hogy igenis vissza lehet kapni a gyereket. Soha nincs megoldhatatlan, lehetetlen helyzet.”

Az idézetek is azt példázzák, hogy az interjút adókban is megjelenik a „segítő szerep” definíciója körüli bizonytalanság és számtalan ehhez kapcsolódó kérdés. Hol a határ a személyes és a szakmai identitás között, az élettörténeti események milyen mértékű átdolgozása és tudatosítása szükséges ahhoz, hogy az beépíthető legyen a szakmai identitásba? Ezek a gondolatok megerősítik azt a bevezetőben idézett szakirodalmi állítást, hogy a nevelő-gyermek viszony nem elsősorban a határok betartására irányuló szerep, sokkal inkább egy segítő kapcsolat, amelyben mindkét fél aktívan vesz részt. A saját élettörténetből származó minták, motivációk sosem egy az egyben integrálódnak a szakmai identitásba, még akkor sem, ha néha tudattalanul alkalmazzuk azokat. Szakmai szerepeink kialakítását hosszú, elsősorban önismereti munka előzi meg, mint ahogy azt többen említették az interjút adók közül. Ezt a munkát, ezt az utat nem lehet és nem érdemes megspórolni. A szakmai és személyes identitás összefonódásának és szétválasztásának feladata, saját élettörténeti eseményeink tudatos feldolgozása nemcsak szakmai felhasználásukat könnyítheti meg, hanem segít a szakemberek személyes integritásának megőrzésében és a fenyegető „burn-out” szindróma elkerülésében.

Összegzés és javaslatok

A gyermekvédelemben dolgozó szakemberek meglehetősen egységes szociális reprezentációval, „gyakorlatias tudással” rendelkeznek a kamaszkori problémákról. Moscovici (2002) elméletével összhangban azt tapasztalhattuk, hogy az egyének létrehoznak egy közös tudást a tudományos adatokról, elméletekről, ami beépül a gondolkodásukba, a viselkedésükbe. Az eredeti elméletekről a gyakorlatban leszakadhatnak egyes elemek, mások pedig nagyobb hangsúlyt kaphatnak.

Vizsgálatunk egyik célkitűzése az volt, hogy értékelhető adatokkal szolgáljon arra vonatkozóan, hogy miben térnek el ezek a „laikus, gyakorlatias” elméletek a „kvázi tudományos” megfontolásoktól.

Számos értékes tapasztalatot gyűjtöttünk a kérdés megválaszolásához. A kutatás számszerűsítve is alátámasztotta azt a feltételezésünket, hogy a kamaszok viselkedésproblémáiról, feladattudatukról, beilleszkedési és kötődési képességeikről a segítőknél eltérő reprezentációik vannak a szakvélemények információival összevetve azokat.

Ezzel párhuzamosan olyan eredményeket is találtunk, amelyek a felülről „leszivárgó tudás” elméletének éppen a fordítottját reprezentálták. A vizsgálat eredményei megerősítették azt, hogy a jövőkép és az énkép – amelyek a pályaválasztás alapját képezik – szociális konstruktumainak tekintetében a segítők sokkal differenciáltabb tudással rendelkeznek, mint a szigorú értelemben vett szakmai összefoglalók.

Ez a kutatási eredmény arra a közismert, ám újra és újra felidézendő igazságra hívja fel a figyelmünket, hogy a gyakorlati tapasztalatok és az elméleti gondolkodás csak együttesen, egymással kölcsönhatásban teremthetik meg a biztos szakmai tudás alapját.

A vizsgálat másik lényeges következtetése az volt, hogy a segítő kapcsolat, a segítő beszélgetés meghatározó erővel bír, fontos szerepe van a kamaszok támogatásának eszköztárában. Nem hunyhathunk szemt afelett, hogy a segítő megerősítést várnak abban a tekintetben, hogy az általuk többé-kevésbé tudatosan használt módszerek milyen keretek között és milyen módszertannal hasznosíthatóak. Ezek a tapasztalatok ugyanis minden bizonnyal hasznosulhatnak a képzésben, előzetes ismeretük elengedhetetlen a képzések tervezésekor.

Vizsgálatunk fókuszában kapott helyet a szakmai identitás és a személyes élettörténeti események összefüggése, azok összefonódása. Feltételezésünk szerint a segítő sokszor használják saját élettörténeti narratívájuk tapasztalatait egy adott probléma megoldásához. A kutatási eredmények megerősítették azt, hogy a segítő szakemberek saját életeseményeiket feldolgozva, transzformálva használják a segítségnyújtás során. Ez a nem epizód jellegű, hosszú folyamat minden érintettnek hasznos, beleértve a segítőket is, akiknek szakmai identitása ily módon is erősödik. Erre alapozva fontos szerepet kaphat a képzésben egy olyan tematikus blokk létrehozása, amely egyúttal a segítő személyiségének védelmét is erősíthetné.

A kutatás fontos konzekvenciái közé tartozik, hogy a segítő viszonylag kevés információval rendelkeznek a jelenlegi pályaválasztási kínálatról és lehetőségekről. Egy differenciált és részletes kínálati anyag ismerete segíthetné a kérdések megválaszolását, ezért helye lenne a képzésben.

Hivatkozások

- Both, É. (2003): Szupervízió nevelőszülők körében. Diplomadolgozat, KGRE.
- Bruner, J. (2001): A gondolkodás két formája. In: László, J. – Thomka, B.(szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, Kijarat Kiadó, 27–59.
- Durkheim, É. (2005): A szociológiai módszertani szabályai. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai, P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest, Ú.M.K.
- Geertz, C. (1994): *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég.
- Hantos Á. (2008): Gyászmunka a gyermekvédelemben – Tematikus szupervízió gyermekvédelmi szakembereknek. Kézirat.
- Jármí É. (2008): Próbálj ki egy másik szemüveget! Kézirat.
- Jármí É. (2008/b): Segítetek, hogy segíthess! Kézirat.
- Káldy Zs. (2008): Csak szex. Néhány ártalmatlan kérdés a gyermek- és lakásotthonokban nevelkedő serdülők szexualitásával kapcsolatban. Kézirat.
- Lazarus, R. S. – Folkmann, S. (1986): Coping and adaptation. In: Gentry W. D. (szerk.): *The handbook of behavioral medicine*. Guilford, New York. 235–312.
- László J. (1999): Társas tudás, elbeszélés, identitás. *Scientia Humana/Kairosz*.
- László J. (2000): A szociális reprezentáció járványtanáról. In: *Replika*, 41–42.
- László J. (2005): *A történetek tudománya – Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Ú.M.K.
- Mannheim, K. (2005): Ideológia és Utópia. In: Felkai, G. – Némedi, D. – Somlai (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest, P. Ú. M. K.
- Miklósi B. – Ribiczey, N. – Miklósi, M. (2007): A segítő beszélgetés. In: Hantos Á. – Jármí É. (szerk.): *Pszichológiai módszerek a munkavállalási készség fejlesztésére – Képzési segédlet*. Budapest, FICE.
- Moscovici, S. (2002): *Társadalom-lélektan*. Budapest, Osiris.
- Nagy G. (2008): A családból kiemelt gyermekek veszteségélménye. Kézirat.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia*. Budapest, Napvilág kiadó.
- Pete, K (2008): *Reprezentáció*. Nyitott Kommunikációtudományi Enciklopédia.
- Pléh Cs. (1998): *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest, Typotex.
- Preglau, M. (2000): *Fenomenológiai szociológia*. In: Morel (szerk.): *Szociológiai elmélet*. Budapest, Oziris.
- Sarbin, T. R. (2001): Az elbeszélés, mint a lélektan tő-metáforája. In: László J. – Tomka B. (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, Kijarat Kiadó, 59–77.
- Schank, C. W. (2004): *Dinamikus emlékezet*. Budapest, Vince kiadó.
- Tóth M. (2008): *Életképek egy képzésről – A segítő beszélgetés módszere*. Kézirat.

¹ 1 A „Segítő szakemberek továbbképzése a gyermekvédelmi szakellátásban élő kamaszok munkavállalási készségeinek fejlesztésére” című képzéshez kapcsolódó előkészítő kutatás kezdeti eredményeinek bemutatása. Készült a Fővárosi TEGYESZ: „A gyermekvédelmi szakellátásba kerülő kamaszok munkaerő-piaci esélyeinek javítása a szakemberek ágazatközi hálózati együttműködésével és munkaerő-piaci képzésével Közép-Magyarországon” című (2.2.1-06/1.-2007-05-0003/4.0 azonosító számú) HEFOP-projektje keretében.

² A megküzdési stratégiák kategóriáit a Folkman és Lazarus-féle Konfliktusmegoldó Kérdőív magyar adatációja alapján határoztuk meg. Köszönjük Hajdúné Kálmán Margó és Rakos Eszter a kódolás során nyújtott nagy segítségét.

³ Ennek elkészítésében nyújtott segítségéért külön köszönettel tartozunk Dr. Péley Bernadettenek.

Gyarmati Andrea

Aktív időskor: új paradigma a II. világháború utáni európai szociálpolitikában

(Bevezető Alan Walker tanulmánya elé)

Az elkövetkező években az európai társadalmak egyre növekvő mértékben fognak szembesülni a demográfiai idősödésből fakadó hatásokkal és problémákkal. Általánosságban az európai emberek tovább élnek, kevesebb gyermeket vállalnak, korábban mennek nyugdíjba, mint egy évtizede. A legtöbb szakértő egyetért abban, hogy ezek a folyamatok 2010-től, azaz az ún. baby-boom nemzedék nyugdíjba vonulásától kezdve jelentős egyensúlyhiányhoz vezet majd a generációk között (ezt a jelenséget hívják a korfa felbillenésének). Az egyensúlyhiány mélyreható változásokat fog előidézni a munkaerőpiacon, a szociális ellátó- és védelmi rendszerben, az egészségügyi rendszerben és a társadalmi integráció különböző folyamataiban. Ennek eredményeként az európai szociális modell, mely a bismarcki társadalombiztosításon alapszik, a továbbiakban nem lesz fenntartható, radikális reformokra és/vagy új megközelítésekre, paradigmaváltásra lesz szükség a szociálpolitikában.

Az utolsó évtizedig az európai országok döntéshozói – bár tudatában voltak a problémáknak – megpróbálták a meglévő rendszereiken belül kezelni azokat. A Világbank volt az első olyan nemzetközi szervezet, mely a radikális reformok szükségességét hangsúlyozta már 1994-ben, ugyanakkor a nemzeti államok szembesültek a strukturális reformok megvalósíthatóságának intézményi és társadalmi korlátaival. Néhány a korlátok közül: politikailag kockázatos a kormányok számára népszerűtlen döntéseket hozni; a társadalombiztosítási rendszer az intergenerációs szolidaritáson alapszik, mely a választók számára fontos érték; a jóléti intézményrendszer útfüggő modellje már a problémák észrevételét is megakadályozza (Ney, 2005); nem biztos, hogy a radikális reform a valódi megoldás a demográfiai idősödésre, mint ahogy azt Alan Walker részletesen kifejti az itt következő tanulmányában. Eszerint az idősekről, az idősödés folyamatáról való gondolkodást kell sokkal szélesebb alapokra helyezni. Ez konkrétan azt jelenti, hogy az időseket nem kezelhetjük a továbbiakban a társadalom egy elkülönülő, sajátos igényekkel rendelkező, segítségre szoruló csoportjaként, hanem az összes érintett közpolitikai terület (egészségügy, oktatás, szociális ellátás, társadalombiztosítás, foglalkoztatáspolitikai) bekapcsolásával olyan stratégiát kell alkotnunk, amely egyszerre alkalmas az ellátórendszer fenntarthatóságának és az idősek társadalmi reintegrációjának biztosítására. Ez pedig nem más, mint az aktív időskor stratégiája.

Mit jelent az aktív időskor koncepciója?

Az aktív időskor koncepciója némileg meglepő módon az Amerikai Egyesült Államokból származik, ahol nem jött létre a bismarcki társadalombiztosítási rendszer és európai értelemben vett jóléti intézményrendszer (az „átszivárgás” mechanizmusa külön tanulmányt érdemelne).

Az OECD 1998-as definíciója szerint az aktív időskor, az idős emberek képessé tétele arra, hogy minél tovább aktívak maradjanak a társadalomban és a gazdaságban. Ez azt jelenti, hogy meg kell kapniuk a lehetőséget arra, hogy szabadon döntsenek arról, mivel töltik az idejüket:

tanulással, munkával, pihenéssel vagy ápolás-gondozás igénybe vételével” (OECD,1998, p. 84). A koncepció lényege, hogy nemcsak a gazdasági aktivitásra (produktivitás) helyezi a hangsúlyt, hanem minden aktivitásra (akár fizetett, akár nem), hiszen bármilyen céllal kifejtett aktivitásnak lehet hasznossága a társadalom és az idős ember számára.

Az aktív időskor alapelvei

A fontosabb, nemzetközi szervezetek¹ által meghatározott alapelvek a következők:

1. Jogok és kötelezettségek: az aktív idősödés koncepciója egyrészt jogokat fogalmaz meg az időskorúak számára (függetlenség, társadalmi részvétel, méltóság, gondoskodás, önkiteljesítés), másrészt ez egyéni szinten kötelezettségekkel is jár (pl. az egyénnek is mindent meg kell tennie azért, hogy aktív maradjon).
2. Megelőzés és integráció: a szociális és egészségügyi rendszernek funkcióját tekintve át kell állnia a megelőzésre, azaz a cél az egészség és az öngondoskodási képesség minél tovább megőrzése. Ennek érdekében szükséges a két területet integrálni.
3. Életút-megközelítés: annak a felismerésén alapszik, hogy az idősek nem alkotnak homogén tömeget, és az egyéni különbségek növekszenek a korrallal. A megközelítés tagolja a teljes életszakaszt, és meghatározza az egyes szakaszok jellemzőit és szükségleteit. Pl. a korai életszakaszra a növekedés és fejlődés, a középkorúaknál a funkciók kiteljesítése, időskorban az önellátás megtartása és a rokkantság elkerülése jellemző.
4. Az intézményi korlátok lebontása: ilyen korlát például a kötelező nyugdíjba vonulás idejének központi meghatározása vagy a korai nyugdíjba vonulás ösztönzése, amely az utóbbi időkig Európa számos országában létező gyakorlat volt.
5. Kulturális változás: meg kell változnia az idősekről való gondolkodásnak; itt főként a sztereotípiák felszámolásán van a hangsúly.
6. Intergenerációs (multigenerációs) szolidaritás: a fiatalok és az idősek egymás iránti felelősségének fokozása.

Hogyan érinti az aktív időskor az egyes közpolitikákat?

Az aktív időskor koncepciója – eltérően a tradicionális szociálpolitikától – különböző közpolitikákat kapcsol egybe és határozza meg az új célokat. A foglalkoztatáspolitikán belül célként jelenik meg az idősek foglalkoztatási lehetőségeinek bővítése (részidős foglalkoztatás), a kor alapú diszkrimináció felszámolása, az idősbarát munkahelyi környezet kialakítása. Mindez összekapcsolódik azzal, hogy a cégek a humán erőforrás-menedzsmenten belül az életkor-menedzsmentre koncentrálnak. Az oktatáspolitikán belül megjelenik az élethosszig tartó tanulás, a felnőttképzés, további új kompetenciák megszerzésének ösztönzése. Az egészségügyben és a szociális ellátó rendszerben az aktív idősödés koncepciója értelmében a megelőzésre kerül a hangsúly, azaz arra, hogy hogyan tudnak az idősek minél tovább önellátóak, fizikailag és mentálisan is aktívak maradni. A harmadik és

negyedik életszakaszban pedig a tartós ápolás (amely elsősorban nem intézményi ellátást jelent) megszervezésére van szükség.

Egy lehetséges idősstratégia tartalomjegyzéke

Ha szeretnénk összeállítani egy lehetséges idősstratégia tartalomjegyzéket, azaz szeretnénk összegyűjteni azokat a területeket, amelyekkel mindenképp foglalkoznunk kell a demográfiai idősödés problémahalmazon belül, akkor leginkább az amerikai, idősokkal foglalkozó nem állami szervezetek honlapját érdemes böngészni. Ennek a lehetséges tartalomjegyzéknek a fő területei és alterületei a következők lehetnének²:

1. Idősödés és társadalom: demográfiai trendek, önkéntesség–civil társadalom, nagyszülőség (intergenerációs szolidaritás)
2. A nyugdíjrendszer fenntarthatósága: idősök munkaerő-piaci helyzete és ennek javítása, nyugdíjba vonulás, kor alapú diszkrimináció
3. Egészség és szociális ellátás: egészségi állapot, egészség és informatika, szociális szolgáltatások
4. Jól-lét: szubjektív, objektív, fogyasztásszerkezet
5. Élhető környezet: lakhatás, mobilitás, technológiai megoldások

Mindezeket a területeket horizontálisan metszi át az informatika és az e-befogadás problémaköre.

A magyarországi helyzet

Az Alan Walker tanulmányának fordítása elé illeszkedő bevezető szövegben illik megindokolni a fordítás szükségességét, már csak azért is, mivel a tanulmány 2002-ben született. Felmerül a kérdés: mára nem vesztette-e el a szöveg az aktualitását? A válaszuk egyértelmű nem, hiszen sem a magyar társadalomtudományos gondolkodásban³, sem a közpolitikai véleményformálásban egyelőre nem találjuk nyomát az aktív idősödés koncepciójának. A problémák döntéshozói észlelését nagyban meghatározza a rendszerváltás után kialakult jóléti intézményrendszerünk, illetve a pártok szavazatmaximalizáló viselkedése (jó példa erre a svájci indexálás és a 13. havi nyugdíj bevezetése). A demográfiai idősödeből fakadó problémák kezelése kizárólag költségvetési oldalon történik, a diskurzusok központjában a nyugdíjkorhatár emelése, a szociális és egészségügyi kiadások lefaragása áll. A társadalomban az idősök és fiatalok közti generációs szakadék az élet minden területén megjelenik, ugyanakkor a generációk közti szolidaritás növelése egyetlen közpolitikának sem célja. Ugyanez mondható el az idősök társadalmi integrációjáról is: egy közelmúltban végzett kutatás (Dénes, 2008) megállapítása szerint a magyarországi idős populációt a be- és elzárkózás, illetve az ebből fakadó „röghöz kötöttség” jellemzi. Az idősöket felkaroló civil szervezetek gyakran játékszerei a politikának, hiszen az idősök a népességen belüli növekvő arányuk miatt jelentős politikai erőt képviselnek.

Az idősökkel foglalkozó kutatások (ilyen pl. a KSH Időskorúak Magyarországon című projektje⁴) eredményei nem kerülnek be a közpolitikai gondolkodás főáramába, vagy ha bekerülnek is, a döntéshozók számára nem látszanak a tények közti összefüggések (különben nehéz lenne megmagyarázni a nyugdíjkorhatár 65 évre való emelését egy olyan populáció esetén, melynek a születéskor várható élettartama 68 év!). A miértekre nem találjuk a választ, de ami ennél is szomorúbb: a miértek sem hangzanak el. Reménykedünk benne, hogy Alan Walker tanulmánya legalább ezeknek a miérteknek a feltevésére ösztönzi az olvasót, és

elindít egy közös gondolkodási folyamatot, melynek a Kapocs, mint ahogy az a neve alapján is elvárható – összekapcsoló felülete tud lenni.

Nemzetközi szervezetek

Végül felsorolunk néhány, az idősekkel foglalkozó fontosabb nemzetközi szervezetet, hogy ezzel is segítsük a témában való elmélyülést.

AGE, the European Older People's Platform (AGE)
American Association of Retired Persons (AARP)
Coalition 99
Eurolink Age
European Federation of The Elderly (EURAG)
European Institute for the Media (EIM)
Fédération Internationale des Associations de Personnes Agées (FIAPA)
Geneva International Network On Ageing (GINA)
Global Action on Aging
HelpAge International (HAI)
International Ascent (Vie Montante Internationale)
International Association of Gerontology (IAG)
International Chamber of Commerce (ICC)
International Federation on Ageing (IFA)
International Institute on Ageing (INIA)
International Institute for Human Resources Development (IIHRD)
International Longevity Center (ILC-U.S.)
International Network for the Prevention of Elder Abuse (INPEA)
International Project on Rural Ageing - West Virginia University Center on Aging
Liverpool Personal Service Society (PSS)
Non-Governmental Organization Committee on Ageing, United Nations/New York
Non-Governmental Organization Committee on Ageing, United Nations/Vienna
Older Woman's League (OWL)
United Nations (UN)
World Health Organization (WHO)

Felhasznált irodalom

Dénes (2008): Tartalék a mára: Időskorúak pénzkezelési szokásai. In: Aktív időskor. KSH–SZMM, Budapest.

Ney, S. (2005): Active aging policy in Europe between path dependency and path departure. In: *Ageing International*, Fall 2005, Vol. 30, No. 4, pp. 325–342.

OECD (1998) Maintaining prosperity in an aging society,

United Nations (2002): International plan of action on ageing.

Walker, A. (2002): An active ageing strategy. In: *International Social Security Review*, vol.55. 1/2002.

Walker, A. (2006): Active aging in employment: its meaning and potential In: *Asia-Pacific Review*, Vol.13, No.1.

WHO (2002): Active ageing: A policy framework.

¹Jegyzetek

United Nations: International plan of action on ageing, WHO: Active ageing, A policy framework, 2002.

² Pl. <http://www.aarp.org>

³ 2008-ban megjelent a KSH-SZMM gondozásában az Aktív időskor tanulmánykötet, de a kötetben sajnos egyáltalán nem esik szó a fenti értelemben bemutatott aktív idősödésről.

⁴ <http://www.portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/idos/idos01.pdf>

Alan Walker

Az aktív idősödés stratégiája¹

A legtöbb öregedő, industrializált társadalomban a demográfiai öregedés közpolitikai válaszokat generált, de ezek a válaszok fokozatosan és elszórva jelentek meg a hagyományosan elkülönülő policy-területeken. E tanulmány azt szeretné bemutatni, hogy az aktív idősödés programját lehet alternatív módon, azaz egységben, stratégiaként kezelni. Az aktív idősödés öt fő területet érint és kapcsol össze: a foglalkoztatást, a nyugdíjat, a nyugdíjba vonulást, egészségügyet és az állampolgári részvételt.

Az iparosodott országokban a demográfiai és az ezzel kapcsolatos szociális változások négy fő dimenzióban jelentenek kihívást a közpolitikáknak:

1. nyugdíjrendszer, amely túlpolitizált és túlértékelt,
2. a munkaerőpiaci öregedés a munka természetének globális változási tendenciáival kombinálva új megközelítést implikál, ez pedig az ún. életkor-tervezés (age management), mely magában foglalja az élethosszig tartó tanulást, a folyamatos képzést, illetve a korai kivonulást bátorító politikák újragondolását (Walker, 1997),
3. a növekvő szociális-gondozási és egészségügyi szükségletek, kombinálva a családszerkezeti változásokkal, arra ösztönzik a közpolitikákat, hogy növeljék a szociális gondozásra fordított állami kiadást, kapacitásokat bővítsenek, támogassák az egészséges idősödést, megelőzzék a betegségeket és fogyatékosságot; röviden: újra kell gondolni az egészségügyben és a szociális ellátásban a rendszer funkcióját, azaz áttérni a gondozásról/kezelésről a prevencióra, és a függőség kialakulásának megelőzésére.
4. az idős populáció növekvő heterogenitása (diversity) és a társadalomból való kiilleszkedésének (exclusion) növekvő kockázata arra készíti a döntéshozókat, hogy erősítsék az aktív állampolgári részvételt (common citizenship), azaz hogy tegyenek lépéseket mindenféle diszkrimináció (kor alapú, nemi, faji, egészségi állapot, erőforráshiány) megszüntetésére.

A továbbiakban amellet érvelek, hogy ezekre a kihívásokra a válasz az aktív idősödés stratégiája, mely kapcsolódik a demográfiai idősödésnek mind a négy kulcsdimenziójához (nyugdíj, foglalkoztatás, egészségügy, szociális gondozás, állampolgárság). Eljött az ideje annak, hogy a kor alapú diszkriminációt, mely a múlt egy igazságtalan és kizáró öröksége, felszámoljuk, nemcsak mert morálisan így helyes, hanem mert a gazdaságnak is ez az érdeke.

Mi az aktív idősödés?

Az aktív idősödés koncepciója viszonylag új Európában, kb. öt éve kezdett terjedni, nagyrészt a WHO-jelentést követően. A gyökerei azonban az 1960-as évekig nyúlnak vissza. Az Egyesült Államokban ekkor még „sikeres idősödés”-ről beszéltek (Pfeiffer,

1974; Rowe és Kahn, 1987), melynek kulcsa, hogy az időseknek ugyanazokat az értékeket, cselekvési mintákat kell követniük, mint a 30-as éveikben járóknak (Havighurst, 1954,1963; Havighurst és Albrecht, 1953). Más szóval, a sikeres idősödés azáltal valósítható meg, hogy az emberek az időskorba lépésről nem vesznek tudomást, s a középső életszakaszukban meglévő kapcsolatokat, tevékenységeket és szerepeket újjákkal váltják fel, ily módon fenntartva a tetteikészségüket és az étellel való elégedettségüket. Ez az elmélet a „veszteségek növekedése” (disengagement) teóriájának tagadásaként jelent meg, amely úgy tekintett az idős korra, mint a szerepek és kapcsolatok elvesztésének elkerülhetetlen folyamatára (Cumming és Henry, 1961).

Az aktivitásemélet hívei felismerték, hogy a „veszteségek növekedése” nyomasztó idős-képet fest (amit a tapasztalatok sem támasztanak alá). Ugyanakkor – és ez fontos a jelenlegi vitákban – ez a megközelítés túl idealisztikus, hiszen olyan irreális elvárás támaszt az idősekkel szemben, amelyet csak a középkorúak tudnak megvalósítani. A legtöbb idős ember a gyakorlatban szembesül a biológiai korlátokkal, és ami ennél is fontosabb: azokkal az intézményi (gazdasági, politikai, társadalmi strukturális) korlátokkal, melyek gyakran gátolják, hogy aktívak maradjanak – ennek legnyilvánvalóbb példája a nyugdíjasság (Walker, 1980). Az aktivitásteóriát kritizálták amiatt is, hogy általánosítja az idősödés folyamatát, és homogenizálja az idős embereket. Ugyanakkor az a megállapítás, hogy kapcsolat van az aktivitás és az idős-korú jól-lét között, ma is releváns.

A produktív idősödéstől az aktív idősödésig

Az 1980-as évektől az Egyesült Államokban újra felbukkant a téma „produktív idősödés” néven, a különböző szociálpolitikai fejlesztésekre való reakcióként. A kutatók az idős emberekről az egész életen át tartó emberi fejlődésre kezdtek összpontosítani. Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a kronológiai életkor nem determinálja a teljesítményt. Az idős amerikai állampolgárok jelentős csoportja világossá tette, hogy nyugdíjba vonulását követően a pihenésen és a családi kötelezettségeken kívül valami mást is szeretne csinálni. Így lett a „produktív idősödés” az idősödés folyamatának pozitív megközelítése (Bass, Caro és Chen, 1993). Ezek a változások mind inkább egybeestek a döntéshozók érdekeivel: a növekvő nyugdíj, egészségügyi, szociális kiadások egy idősödő társadalomban megkövetelik a produktivitás növelését. Ezért nem véletlen, hogy az „aktív idősödés” először a G-8-ak konferenciáján került elő, 1997 júniusában, ahol megfogalmazták, hogy le kell bontani a részmunkaidős munka vállalásának korlátait, hogy ezzel is növelni lehessen a munkaerő-piaci aktivitást.

A produktív idősödés legtöbb változata szűken az áruk és szolgáltatások előállítására koncentrál, ezért az instrumentális és gazdasági szemlélet nyomja rá a bélyegét. Pl. produktivitás ebben az értelemben olyan tevékenységeket jelent, amelyek termékeket állítanak elő és szolgáltatásokat nyújtanak, azaz fizetett munkáról van szó (Morgan, 1986). A fogalmat később kiterjesztették, ennek nyomán a „produktív idősödés minden olyan aktivitás, amelyet idős emberek áruk előállításának, ill. szolgáltatás nyújtásának céljából fejtenek ki, vagy fejlesztenek az ezekhez szükséges képességeiket, akár kapnak ezért fizetséget, akár nem” (Bass, Caro és Chen, 1993).

Az aktív idősödés modern koncepciója

Az új koncepció az 1990-es években született meg a WHO befolyása alatt, így nem meglepő, hogy a középpontjában az aktivitás és az egészség közti kapcsolat áll (Butler, Oberlink és Schechter, 1990), illetve az egészséges idősödés (healthy aging) fontosságának hangsúlyozása (WHO, 1994 és 2001a). Európai kontextusban az aktív idősödésnek ez a megközelítése sokkal szélesebb aktivitási kört határoz meg, azaz nemcsak a munkaerőpiaci termelés, hanem a teljes jogú állampolgári bevonódás a cél (pl. Walker, 1993, 1994). Az e megközelítés mögötti gondolati újdonság legjobban a WHO által megfogalmazott jelmondatból derül ki: „Eddig éveket adtunk az élethez, most életet adunk az évekhez!” Olyan általános életmód-stratégiát javasolnak, amelyben a kor előrehaladtával megőrződik a fizikai és mentális egészség – és nem csak azért, hogy tovább tudjunk dolgozni. Azaz az aktív idősödés koncepció lényegében összekapcsolja a produktív idősödés gondolatát az életminőség és (a mentális és fizikai) jól-lét megőrzésének gondolatával (Európai Bizottság, 1999; Kabinet Iroda, 2000). A WHO az aktív idősödést az egészség, öngondoskodás és produktivitás összefüggésében látja.

Az aktív idősödés alapelvei

Jelenleg azonban az aktív idősödés eszméje nem áll össze koherens stratégiává, sőt néha inkább csak jelszó, amely alá sok minden besöpörhető. Mégis *lehetséges*, hogy meghatározzuk azt a hét alapelvet, melyek egységes közpolitikává állnak össze, és választ adnak a demográfiai idősödés kihívására.

1. Mindenekelőtt az „aktivitás”-nak minden olyan tevékenységet magában kell foglalnia, mely hozzájárul a jól-léthez (az idős ember és családja, szűkebb és tágabb környezete jól-létéhez), beleértve a fizetett és nem fizetett munkát is. Nem lehet a foglalkoztatás fontosságát degradálni, hiszen ez a legfőbb módszere a társadalmi befogadásnak, de látni kell, hogy az aktivitás mégis több, mint pusztán fizetett munka.
2. Az aktív idősödés koncepciója minden idős emberre kell hogy vonatkozzék, azokra is, akik valamilyen szempontból hátránnyal küzdenek, vagy nem képesek ellátni magukat. Ez azért fontos, mert különben csak a „fiatal” idősekre fókuszálna a közpolitika, és az „idős” idősek kimaradnának, pedig az aktivitás és az egészség között felismert tényszerű kapcsolat számukra is hasznos (pl. a mentális egészség megőrzése; WHO, 2001b).
3. Az aktív idősödésnek elsődlegesen a megelőzés koncepciójává kell válnia, amelybe minden korcsoportot be kell vonni a teljes életút (life-course) irányelvén keresztül. Ez nem jelenti azt, hogy a már csak gyógykezelésre szoruló idős generációt le kell írni, de a hangsúly a betegség, rokkantság, az öngondoskodás és egyéb képességek elvesztésének megelőzésére kell hogy essen.
4. Fontos a generációk egymás iránti szolidaritása: a tevékenységeken keresztül közel kell hozni egymáshoz a generációkat, mert mindannyiunk jövőjéről van szó, nem csak az idősekéről. Az aktív idősödés intergenerációs.
5. A koncepció magában foglal jogokat és kötelezettségeket is, így pl. jogot a szociális védelemre, az élethosszig tartó tanulásra és képzésre, de a másik oldalon ez kötelezettséget jelent, hiszen élnünk is kell ezekkel a lehetőségekkel. Az aktív idősödés nem lehet a jogok csökkentésének áruhája, de hangsúlyozni kell, hogy a jogokkal kötelezettségek is járnak. Természetesen megvan a veszélye annak, hogy egy aktív idősödés-stratégia kényszerítő erejű lesz, és hogy nehéz a döntéshozóknak megtalálni a

jogok és kötelességek közti egyensúlyt – az utolsó részben vissza fogok térni erre a kérdésre.

6. Az aktív idősödés stratégiának közreműködést erősítőnek (participative) és felhatalmazó erejűnek (empowering) kell lennie. Más szavakkal: kombinálni kell a felülről és az alulról jövő kezdeményezéseket. Az elsőnek a motiválásban, a másodiknak a innovációban van fontos szerepe.

7. A stratégiának tekintettel kell lennie a nemzeti és kulturális különbségekre. Pl. a közreműködésnek Észak- és Dél- Európában különböző formái vannak, emiatt annak a megítélése, hogy mi a „jó”, problematikus lehet.

Ezek az alapelvek azt üzenik, hogy a modern, hatékony aktív idősödés-stratégiának a az állam és a polgárai közötti partnerségen kell alapulnia. Ebben a kapcsolatban az állam szerepe a felhatalmazás, közvetítés és motiválás, és ha szükséges, biztosítania kell a minőségi szociális ellátást, ameddig csak lehetséges. Mindez megköveteli az egyéni és társadalmi stratégiák kölcsönösségét, amelyre az utolsó részben térek vissza.

Lehetőségek az aktív idősödésre

Ahhoz, hogy illusztráljuk az aktív idősödés lehetőségeit Európában, röviden megvizsgálom a nyugdíj, a foglalkoztatás, az egészségügyi és szociális ellátás, valamint az állampolgári részvétel kulcskérdéseit.

A) Nyugdíj

Hogyan járulhat hozzá az aktív idősödés koncepciója az ipari társadalmak nyugdíj- és szociális védelmi rendszerének fenntarthatóságához? A legtöbb országban (kivéve a rendszerváltó közép- és kelet-európai országokat) az utóbbi 5-10 évben nyugdíjreformot vezettek be (amelyet egyelőre még nem lehet megítélni) azért, hogy kezelni tudják a gazdasági krízist, nem pedig azért, hogy alapvető változásokat idézzenek elő a nyugdíjrendszerben. Ez nyilvánvalóan durva általánosítás, Európában az olasz és svéd reform bizonyosan szintén nagyon komoly volt, de a legnagyobb változás, mely a rendszert alapjaiban módosította, az Egyesült Királyság nyugdíjrendszerében történt, az 1980-as években. Felmerül a kérdés, hogyan illeszkedik a továbbiakban az Egyesült Királyság nyugdíjrendszere a nyugat-európai modellbe. Másrészt a reform elsődlegesen a kiadási oldalra fókuszált: nehezíteni kell a nyugdíjba vonulást és csökkenteni a kifizetések arányát. Ha a nyugdíjkorhatárt emelik, az is alapvetően kiadás oldali beavatkozás lenne, mert az aktivitás növekedését kevésbé ösztönzi az igénybe vételi oldalon. Harmadrészt kevés figyelem esik a nyugdíjkorhatár és a foglalkoztatás közti kapcsolatra. A demográfiai idősödés kérdését gyakran a nyugdíjrendszer kérdésére redukálják, és szem elől tévesztik a lényegét: az idős embereket a munkaerőpiac és a nyugdíjrendszer is egyre inkább kiszorítja a társadalomból.

A legtöbb nyugdíjrendszert akkor hozták létre, amikor az életpályát lefedő, teljes munkaidős foglalkoztatás volt általános, és a nyugdíjkorhatár világosan jelezte a munkás évek végét. A nyugdíjazás feltételrendszere csak azt tette lehetővé, hogy az idős ember vagy foglalkoztatott, vagy nyugdíjas legyen. Ma viszont sokkal árnyaltabb a kép: nemcsak a várható élettartam növekszik, de az embereknek csak kisebb része megy nyugdíjba közvetlenül a teljes munkaidős foglalkoztatotti státusból. Pl. Németországban és Angliában az emberek nagyjából 1/3-a lép be a közfinanszírozott nyugdíjrendszerbe teljes munkaidős állásból. Nincs olyan ország az EU-ban, ahol a 60–64 év közötti férfiak több

mint fele dolgozik, és minden országban –Svédországot kivéve – a nők kevesebb mint 30%-a foglalkoztatott 60 és 64 éves kora között. Ugyanakkor az idős populációnak egy jelentős része annak ellenére, hogy elérte a nyugdíjkorhatárt, szeretne dolgozni teljes vagy részmunkaidőben, és flexibilisen kívánná kezelni a nyugdíjas státust. Néhány szervezet és kormányzat megpróbálja ösztönözni ez utóbbit (Dalsen és Reday-Mulvey, 1996). Sajnos a nyugdíjrendszer erősíti a gazdasági függést, ahelyett hogy a produktivitást ösztönözné, és távol tartja az embereket a munkától, ahelyett, hogy a munkavégzésre bátorítana.

Az aktív idősödés felől közelítve a nyugdíjakkal kapcsolatban hatalmas lehetőség kínálkozna arra, hogy növeljük az alacsony jövedelműek jövedelmét és csökkentjük a teljes állami nyugdíjköltséget anélkül, hogy az egész fennálló rendszert újjáépítenénk. A megoldás a korhatáros nyugdíjazás lebontása és a rugalmas nyugdíjazás bevezetése lehetne (Walker és Schuller,1993) – erre a kérdésre visszatérek a következő részben. Az állami nyugdíjrendszernek elő kell segítenie a rugalmasságot a részidős nyugdíjazás lehetőségének megteremtésével, amellyel képessé tudják tenni az időseket további járulékok befizetésére is. Továbbá az adórendszernek sokkal inkább ösztönöznie kellene a munkavégzésre. Ahogy az Európai Bizottság 1997-ben megfogalmazta: a szociális ellátórendszert, beleértve a nyugdíjrendszert is, sokkal inkább foglalkoztatás-baráttá kell tenni.

B) Foglalkoztatás

Visszatérve a nyugdíjrendszer igénylői oldalára, itt az ideje, hogy elmozdítsuk a vitát a nyugdíjrendszer tervezéséről (amely rengeteg szakértőt foglalkoztat és tesz anyagilag érdekeltté). Fókuszáljunk a bevételi alap növelésére és annak a biztosítására, hogy a nyugdíjrendszer ne legyen ennek korlátja. Figyelemreméltó, hogy milyen ritkán jelennek meg a jövőbeli nyugdíjjal és a demográfiai idősödés következményeivel foglalkozó vitákban a munkaerőpiac képviselői. Állami nyugdíj, magánnyugdíj, foglalkoztatás: ez az a három pillére a nyugdíjazásnak, amely a közfigyelem előterében áll. A gazdasági aktivitás és inaktivitás között a korhatár gyorsan változik a fejlett országokban. Sőt, ahogy korábban említettük, a közpolitikák sokáig támogatták a korai kilépést a munkaerőpiacról, mely komoly nyomást gyakorolt a közfinanszírozott nyugdíjrendszerre, mind az igénybevevői, mind a kiadási oldalon. Másrészt azt erősítette, hogy a „leértékelt” idős munkavállalók elhagyják a munkaerőpiacot. Sok országban – beleértve az összes európai uniós tagállamot – már eltörölték a korai nyugdíjazást segítő intézkedéseket, de így sem sikerül megküzdeni az időseket érintő diszkriminációval, amely önmagában is elég ahhoz, hogy előidézzék az idő előtti nyugdíjba vonulást (adó- és járulékbefizetéstől fosztva meg az államot) és a szociális ellátórendszerre való támaszkodás növekedését.

Eddig a nemzeti politikák válasza két fronton koncentráldott: kizárni a korai nyugdíj lehetőségét, illetve megállítani a munkaerőpiacról való kiáramlást azzal, hogy támogatják a részidős munkavállalást a teljesidős nyugdíj helyett (ilyen intézkedéseket hozott pl. Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia). A harmadik közpolitikai lehetőség – leküzdeni a korral kapcsolatos korlátokat, és támogatni a munkaadókat, hogy alkalmazzanak idős munkavállalókat – csak mostanában jelent meg. A munkaerőpiacra jellemző a korral kapcsolatos diszkrimináció: a munkaadók érzéketlenek a közpolitikai elmozdulásra, limitálják az idős munkavállalók arányát (gyakran a kollektív szerződésben), és így a tartós munkanélküliség sokkal inkább sújtja az időseket, mint a fiatalokat. Ugyanakkor vannak jelei annak is, hogy a munkaadók attitűdje képes változni az idősekkel szemben. Egy, az utóbbi időben lezajlott kutatás

keretében 160 jó gyakorlatot gyűjtöttünk össze különösen a toborzással, a munkaerő megtartásával és a képzéssel kapcsolatban (Walker, 1997; Walker és Taylor, 1998). A kor mint korlát projektbe (Age Barrier Project) hét uniós tagállamot vontunk be: Belgiumot, Franciaországot, Németországot, Görögországot, Olaszországot, Hollandiát, Nagy-Britanniát, illetve további példákat kaptunk Finnországból és Svédországból. Ez volt az első európai kutatás, amely azokra a jó gyakorlatokra volt kíváncsi, melyek az idős emberek foglalkoztatását segítik, és mint ilyen, nagy érdeklődést váltott ki. A kutatás jó alapot teremtett egy új irány kidolgozásához, amely az idősek foglalkoztatását segítheti elő.

Röviden, az a közpolitikai gyakorlat, amelyik elősegíti a nagyobb gazdasági aktivitást az idősek között, cselekvést követel meg a munkaerőpiac minden érintett aktorától: munkaadóktól, idős munkavállalóktól, szakszervezetektől, kormányzattól. A partnerségnek az a célja, hogy biztosítsa: a kor ne lehessen korlátja a foglalkoztatásnak (Walker, 1999a).

Először is arra kell koncentrálnunk, hogyan győzhető le az időseket sújtó munkaadói diszkrimináció. Ha felemeljük a nyugdíjkorhatárt és a diszkriminációt nem kezeljük, az egyszerűen azt eredményezi, hogy kirekesztjük a társadalomból az időseket: alacsony lesz a jövedelmük, és nem megfelelő a nyugdíjuk. Ez a fajta diszkrimináció az antitézise az aktív idősödésnek, mert a társadalmi kizárásnak ez a formája nemcsak igazságtalan, de gazdaságilag pazarló is. A kor mint korlát projekt megmutatta, hogy van lehetőség a diszkriminatív gyakorlatok megfordítására, és feltárta a jó gyakorlatoknak egy olyan skáláját, amely az egészen marginális és korlátozott intézkedésektől a teljesen átfogóig terjed. Megállapítottuk, hogy a jelenlegi reaktív megközelítés helyett, melyet a legtöbb munkaadó és döntéshozó átvett, sokkal hatékonyabb az életkor-tervezés (age management). Ez magában foglalja a preventív intézkedéseket (mint pl. az élethosszig tartó tanulás és képzés) és az orvosló jellegűeket (pl. készséghiányok pótlása, ilyen pl. az új technológiák használata: Walker, 1999a). Ám önmagában az oktatás és az ösztönzés nem valószínű, hogy legyőzi az életkorral szembeni diszkriminációt, ezért a törvényhozásnak is fontos szerepet kell játszania, még ha ezt Amerikában nem gondolják is így.

A közpolitika a kor alapú diszkriminációt a kötelező nyugdíjkorhatár eltörlésével tudná megszüntetni (a kötelező nyugdíjkorhatár diszkriminatív, és nincs értelme egy olyan korszakban, amelyikben nő a diverzitás). A kötelező nyugdíjkorhatár helyett minimum nyugdíjkorhatárt kellene bevezetni, illetve ösztönözni kellene az embereket, hogy tovább is dolgozzanak, mint a megállapított minimum. Az USA-ban már eltörlték a kötelező nyugdíjkorhatárt, Svédországban 70 éves korig lehetőség van halasztani a nyugdíjba vonulást, az új olasz nyugdíjrendszerben pedig 68 éves korig megengedett a halasztás.

Ezen túl a foglalkoztatáspolitikának elő kell segítenie a nők és férfiak közti esélyegyenlőséget (az EU-ban a munkaképes korú, 50 év fölötti nők több mint 50%-ának nincs fizetett munkája, és felülreprezentáltak az alacsony státusú, rosszul fizetett munkakörökben). Az is nyilvánvaló, hogy a nők fiatalabb éveikben is gyakrabban szembesülnek diszkriminációval a korukat illetően (Itzin és Phillipson, 1993).

A döntéshozók tisztában vannak azzal, hogy a korai nyugdíjba vonulás arányát még a baby-boom nemzedék nyugdíjba vonulása előtt csökkenteni kell annak érdekében, hogy elkerüljék a munkaerőhiányt és a szociális ellátórendszerre nehezedő nyomást,

ugyanakkor a reakciók passzívok és rövid távúak. Pedig ez az első generáció, amelyik már eléggé felkészült arra a változásra, melyet az aktív idősödés jelent (ez a legjobban képzett és leginkább egészséges generáció), így akár kulcsfontosságú szerepet tölthet be. Ahogy az Európai Bizottság is rámutatott (1999): vissza nem térő lehetőség, hogy kiaknázzuk ennek a generációnak a képességeit és erőforrásait. Ahhoz azonban, hogy ezt megtegyük, figyelmünket a függőségi rátáról a kulcskérdésekre kell fordítanunk: a gazdasági aktivitási arányra, és különösen az időseket érintő alulfoglalkoztatottságra.

Az aktív foglalkoztatáspolitikai szükségessége

A munkaerőpiacról történő korai kivonulás tendenciájának megfordítása komoly változást kíván meg a munkaerőpiactól a magatartásban és az elvárásokban, azaz elsősorban kulturális váltásra van szükség. Ahhoz, hogy a cél teljesüljön, sokkal aktívabb foglalkoztatáspolitikai megközelítés szükséges, pl. meg kell szüntetni a korhatárt, megváltoztatni a munkaadók viselkedését, támogatni olyan intézkedéseket, amelyek meghosszabbítják a munkával töltött éveket, továbbá lehetővé kell tenni a rugalmas foglalkoztatást és nyugdíjazást. Az alábbi táblázat bemutat néhány alternatívát a közpolitikai cselekvésre (a számítások az OECD adatain alapszanak). Az (a) oszlop adatainál feltételeztük, hogy a korszpecifikus részvételi arányok a jelenlegi szinten maradnak, míg a (b) oszlop előrejelzése szerint a férfiak körében megfordul a korai nyugdíjba vonulás tendenciája, és az 1995-ös nyugdíjaztatási arányok 2000 és 2030 között visszatérnek az 1970-es szinthez.

Ha összehasonlítjuk az Európai Unió foglalkoztatottsági arányát az USA-beli adatokkal, akkor azt találjuk, hogy a 25–54 éves korcsoportban nagyon hasonlóak az arányok, míg a nők, a fiatalok és az idősek esetében az unió messze le van maradva (Larsson, 1999). Azt mondhatjuk tehát, hogy ha az EU fel tudná emelni a foglalkoztatottsági arányokat az USA szintjére, nem lenne probléma a nyugdíjak kifizetésével.

1. táblázat

A 45 év fölötti munkavállalók a munkaerő-piaci részvételük százalékában

	1970	1995	2030(a)	2030(b)
Ausztria	31,5	26,6	36,9	45,3
Belgium	31,4	25,5	31,8	43,3
Dánia	36,4	34,0	37,3	46,3
Finnország	31,5	34,2	36,9	44,2
Franciaország	32,9	30,7	39,1	47,7
Németország	33,1	31,5	40,3	50,4
Görögország	35,3	33,0	45,0	54,3
Írország	39,0	28,4	42,2	49,9
Olaszország	30,5	29,5	43,0	50,6
Luxemburg	28,6	26,1	33,6	38,8
Hollandia	29,7	26,6	33,5	45,1
Portugália	33,0	31,7	44,0	55,4
Spanyolország	32,6	27,2	44,6	54,1
Svédország	39,3	38,6	40,7	45,7

Egyesült Királyság	37,9	33,8	38,7	46,1
EU15	33,5	30,5	39,1	47,8
OECD	32,9	30,6	40,5	48,2
USA	27,7	25,0	28,9	27,9
Japán	21,9	33,1	34,5	31,1

Forrás: OECD, 1998.

Ahogy az Európai Bizottság (1999) elemzéseiben bemutatja – figyelmen kívül hagyva a jelenlegi munkanélküliségi arányokat –, a demográfiai idősödés munkaerőpiacra gyakorolt hatása az elkövetkező 25 évben az összes tagállam számára nyitott kérdés marad. Más szavakkal, Európának sokkal több lehetőséget kell biztosítania az aktivitásra az idősök számára, mert szükség lesz rájuk. Eddig a közpolitikák a korai nyugdíjba vonulást támogatták, mostantól viszont azt a kulturális változást kell támogatniuk, amely lehetőséget ad az embereknek, hogy tovább dolgozhassanak.

Egészségügyi és szociális ellátás

Az aktív idősödésben rejlő lehetőségek az egészségüggyel és a szociális ellátással is jól illusztrálhatók. Ahogy korábban említettük, ha feltételezzük, hogy nő az idősök aránya (különösen a nagyon idősöké), ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a szociális védelmi kiadások is óriásira duzzadnak. Mindazonáltal pozitív kapcsolat van a kor előrehaladta, a rokkantság és az egészségügyi kiadások között. Ezért az aktív idősödés politikája, amely magában foglal minden korcsoportot, nemcsak lehetőségeket kínál – abban az értelemben, hogy életet adunk az éveknek (ahogyan a WHO fogalmaz) –, de egészségügyi és szociális gondoskodást is. Kölcsönös kapcsolat van az egészség és az aktivitás között: egyrészt a rossz egészségi állapot determinálja az aktivitást (ez a fő oka a korai nyugdíjba vonulásnak), másrészt az aktivitás hozzájárul az egészség megőrzéséhez (Butler, Oberlink és Schecter, 1990). Fontos, hogy az aktív idősödés stratégiája figyelembe vegye ezt az összefüggést és a betegség és rokkantság megelőzését célozza meg, ahelyett, hogy feltételezi: mindenki egyformán képes az aktivitásra.

Például, ha az intézkedések a munkás éveket a korhatár emelésének eszközével kívánják kitolni anélkül, hogy az egészségügyi ellátást javítanák, az társadalmi kirekesztést fog eredményezni, és a rokkantnyugdíjasok számának emelkedését. Ha ez utóbbi választási lehetőségtől is megfosztjuk az idős munkavállalókat, a következmény súlyos lesz, és igazságtalan. A rossz egészségi állapot összekapcsolódik a korral, és fordítva, ez az oka a az idősök között meglévő nagy teljesítménybeli különbségeknek. Paradox módon, a foglalkoztatottság a legfőbb oka mind a betegségeknek, mind az egészség megtartásának (aktivitás, önbecsülés, társadalmi kapcsolatok megőrzése: Wilkinson, 1996). Ha figyelmen kívül hagyjuk a foglalkoztatás betegség–egészség–produktivitás aspektusát, az aktív idősödés lehetősége nem lesz mindenki számára egyformán nyitott. Vagy pozitív megfogalmazásban: ha fenntartható a munkavállalók egészsége, ők maguk akarják majd (és lesznek képesek) kitolni a munkavállalási kor időtartamát.

Ebben az esetben is a preventív stratégia az egyetlen hatékony megoldás, ahogyan arra sok jó példát találunk az észak-európai államokban. Ilyen például a finn Munkahelyi Egészség Intézet által indított két projekt: a Finn Kor (Finn Age) program az egészséget, a foglalkoztathatóságot és a jól-létet támogatja a 45 éven felüliek körében, míg a Kis

létszámú Munkahely program (Small Workplace) a kis cégeket ösztönzi arra, hogy jó gyakorlatokat vezessenek be a munkavállalók jól-léte érdekében. Mondani sem kell, hogy az egészséges munkahely nagy valószínűséggel egyben produktív is, és a munkaerőpiacon jelentkező idősödéssel a munkaadók többé nem fogják tudni olyan gyorsan és pazarló módon megújítani a szervezeteket, ahogy azt a múltban tették.

Függőség helyett aktivitás

Természetesen az egészség és az aktivitás megtartását célzó stratégiába szükségképpen beletartozik, hogy a már nyugdíjban lévő emberek egészségi állapotát is javítani kell. De, ahogy korábban említettük, az aktív idősödés koncepciójának az egyik kockázat épp az, hogy csak a foglalkoztatottakra koncentrálunk – ez pedig a munkaerőpiacon kívül lévők és az önmagukat ellátni nem tudók kirekesztődéséhez vezethet. Hogy ezt elkerüljük, fontos újragondolni a ma létező egészségügyi és szociális gondozási gyakorlatokat, hogy azok ne növeljék tovább az idősök fizikai függőségét. Például általános tendencia az idős gondozásban, hogy segélynyújtó szolgáltatásként működik, s így *helyettesíti* a családi gondozást. Ez néha intézményesítést eredményez, ami jól dokumentálhatóan növeli az idősök függőségét, kiszolgáltatottságát. A szociális gondozás alternatív, aktív megközelítése a megelőzés fontosságát hangsúlyozza, és azt, hogy az egészségügyi és szociális szakembereknek központi szerepe van a rehabilitációban és az aktivitás fenntartásában. A korrallal szembeni diszkriminációt az egészségügyi és szociális ellátásban ugyanúgy meg kell szüntetni, mint a korábban említett területeken (Age Concern, 1999).

Ezért az aktív idősödés-politikáknak a megbetegedések megelőzésére kell összpontosítaniuk, illetve, ha már bekövetkezett a betegség, akkor mindazoknál javítani kell az életminőséget, akik elérték a nyugdíjas kort (<http://www.shef.ac.uk/uni/projects/gop>). Ez tehát egy szélesebben értelmezett közegészségügyi megközelítés, amelynek a célja a rossz egészségi állapot és a rokkantság megelőzése. Szükség van arra, hogy hatékonyan ösztönözzük az egészséges életmódot és az egészséges idősödést. Mindez bizonyosan segíteni fogja az embereket abban, hogy sokáig tevékenyek maradjanak. Azok számára pedig, akik már nem képesek dolgozni, az aktív idősödés aktív állampolgárságot kell hogy jelentsen (erről fog szólni a következő fejezet). Idős korban nagyon szoros a kapcsolat az egészségi állapot az életminőség között. Az összes tényező közül, amelyik meghatározza az idősök élethelyzetét, az egészségi állapotnak van legerősebb hatása a szubjektív jól-létre (Larson, 1978), ezért minden olyan intézkedés, amely növeli az egészségesen és rokkantságmentesen várható élettartamot, segíteni fogja az aktív állampolgárságot és minőséget ad az emberi életnek.

Aktív állampolgárság

Az aktív idősödés koncepciójában, amely (mint korábban láttuk) elsősorban a foglalkoztatáspolitikából fakad, nemcsak arra nyílik lehetőség, hogy általa a szociális védelmi kiadásokat csökkentsük, és minőséget adjunk az emberi életnek idős korban is, hanem ahhoz is hozzájárul, hogy megoldást találjunk azokra a társadalmi étellel kapcsolatos követelményekre, amelyeket egy idősödő társadalom állít elénk.

Létezik egy általánosan elfogadott, sztereotíp feltételezés, miszerint időskorban a norma az inaktivitás. Valójában a tények azt mutatják, hogy az idősök relatíve aktívak. Ez persze csökken a korrallal, és a 80 évesek és a fölöttiek között van egy kisebbség, amelyik teljesen el van zárva a külvilágtól, ki van rekesztve a társadalomból. Ezért a stratégiának

foglalkoznia kell azokkal is, akik már megtapasztalták az izolációt, illetve akiket veszélyeztet az elmagányosodás, amely az időskori depresszióknak is kulcstényezője. A depresszió a fő oka a megbetegedéseknek, a rossz életminőségnek és ez sokkal több idős embert érint, mint pl. a demencia (Heikkinen, 1995; Keogh, 1996).

Az EU tagállamaiban az utóbbi években átfogó akciók indultak annak érdekében, hogy növeljék az idős állampolgárok részvételét a helyi, regionális és országos szintű döntéshozói folyamatokban. A legtöbb országban idősekből álló tanácsadó csoportokat, testületeket hoztak létre (Walker és Naegele, 1999). Néhány államban (Dánia, Svédország) ezeknek a szervezeteknek jogszabályban rögzített felelősségük van, és valós hatást gyakorolnak a döntésekre, máshol csak látszólagos a működésük, és nem reprezentálják az idős populációt. Mindazonáltal ezek a szervezetek katalizátor szerepet tölthetnének be az idős emberek politikai részvételében, illetve az aktív idősödés stratégiája révén meg tudnának erősödni.

Az idős emberek sok civil szervezetben önkéntesként kulcsszerepet játszanak. Az Eurobarométer 1992-es közvélemény-kutatása szerint pl. a 60 év felettieknek 13%-a volt tagja önkéntes szervezeteknek, és segített ezáltal másoknak (ez az arány Hollandiában 30% , Dániában 29% , Görögországban 6%; Walker, 1993).

E énezőt gyakran figyelmen kívül hagyják az idősödés hatásainak értékelésénél, jóllehet, egy lehetséges hozzájárulás a társadalmi eltartóképesség fenntartásához. Ahogy a WHO 1996-os braziliai nyilatkozatában megállapította, az egészséges idősök fontos erőforrásai a családjuknak, a társadalomnak, a gazdaságnak.

Jelentős mértékű az a látens önkéntes potenciál a gazdaságilag inaktív idősök között, akik a tevékenységeikkel a saját jól-létükhöz, szociális szükségleteik kielégítéséhez járulnak hozzá. Például az Egyesült Királyságban a Nyugdíjas és Idős Önkéntes Programba (Retired and Senior Volunteer Programme=RSVP) 6000 önkéntest sikerült bevonni olyan különböző tevékenységek révén, mint pl. kertészkedés, háziorvosnak való segítség, gyerekek olvasásának hallgatása az iskolákban. Hogy ki tudjuk aknázni ezt a potenciált, olyan intézkedéseket kell hoznunk, amelyek támogatják az időskori önkéntes tevékenységeket: a cél egyrészt az, hogy általánosságban felértékelődjön az önkéntesség, másrészt hogy inspirálják az idősök részvételét. Az ilyen inspirációk jelenleg ritkák, köszönhetően a kultúra fiatalok felé orientálódásának és az idősökkel szembeni negatív sztereotípiáknak (inaktív, régimódiak), hátrányos megkülönböztetésnek.

Az aktív idősödés stratégiája

Annak ellenére, hogy az idősödéssel kapcsolatos problémák magas prioritást élveznek a politikai döntéshozásban, és növekszik az érdeklődés az aktívabb közpolitikák iránt, a válaszok még mindig passzívok és a rövid távú költségcsökkentésre fókuszálnak; ilyen pl. a korai kilépést támogató csatornák lezárása (Walker, 199b). Bár bizonyított tény, hogy a közpolitika szignifikáns hatással van az emberek viselkedésére pl. a munkaerőpiacon, csak kevés ország kezdeményező ebben a kérdésben. Sőt, akik lépéseket tesznek, azok is hajlamosak kizárólag a gazdasági aktivitásra összpontosítani. Éppen ezért eljött az ideje egy új, koncentrált aktív idősödés stratégiának, mely a teljes életútra fókuszál.

Ennek a stratégiának az alapelveit korábban már bemutattuk: legyen komplex, rugalmas, megelőző és befogadó. Ezen túl képviselnie kell a jogok és kötelezettségek egyensúlyát. Ez multidimenzionális megközelítést jelent, azaz a stratégia egyéni és társadalmi szinten

működik, de integrált módon. Az egyének feladata, hogy egész életük során képezzék magukat, törődjenek az egészségükkel és jól-létükkel. Ami a társadalmat illeti: a kihívás a közpolitika számára a kapcsolatok felismerése és az összes releváns közpolitikai aréna bevonása, úgy mint: foglalkoztatás, egészségügy, szociális ellátás, társadalmi befogadás, közlekedés, oktatás stb. Ezeknek a területeknek össze kell kapcsolódniuk és kölcsönösen támogatniuk kell egymást. Egy ilyen stratégiának is megvan a maga veszélye, amennyiben kényszerítő erejűvé válhat (Moddy, 1993), de ez könnyen elkerülhető, ha a közpolitika segítő-közvetítő szerepet vesz fel, és érzékenyen reagál a kor szerinti, nemi, faji, kulturális és egyéb különbségekre. Az aktív idősödés stratégiájának valójában kortalannak (ageless) kell lennie, abban az értelemben, hogy lefedi a teljes életutat. Természetesen nem tagadhatjuk le az idősödés tényeit, de az aktív idősödés stratégiája nemcsak az idős emberekkel, hanem azzal is foglalkozik, ahogyan, amilyen módon mindannyian idősödekké válunk.

Jövőkép a társadalom minden korcsoportja számára

Az aktív idősödés stratégiája nyomán kirajzolódó vízió arról szól, hogy mindenkinek – tekintet nélkül a korára és egyéb személyes jellemzőire – lehetősége nyílik közrejátszani, részt venni a társadalom működésében.

Ennek a megvalósításához az alábbiakra van szükség:

- meg kell akadályozni a kor alapú diszkrimináció terjedését, amely beszivárog a munkaerőpiacra és a társadalom más meghatározó szféráiba,
- az életkorbeli gátat fel kell számolni minden területen, hogy az emberek maguk dönthessék el, mennyire érzik magukat kompetensnek,
- fejleszteni kell az aktív életkor-tervezést (age management) a munkaerőpiacon, azzal a céllal, hogy megelőzzük az életkor gátló tényezővé válását,
- meg kell őrizni az idős dolgozók kapcsolatát a munkaerőpiaccal, hogy ne veszítsék el a munkaképességüket,
- ösztönözni kell a rugalmas nyugdíjba vonulást, hogy eltűnjön a merev határ a munkavállalás és a nyugdíjba vonulás ideje között,
- támogatni kell az aktív közösségi életet, a bekapcsolódást a közösségi részvételbe, az aktív állampolgári létet; pl. erősíteni lehet az önkéntességet azért, hogy az idősek bátorítást kapjanak, és képesek legyenek a képességeiket és tudásukat latba vetni a szélesebb közösség segítése érdekében,
- segíteni kell a közegészségügyet az élet minden aspektusában és minden korcsoportban, különösen az aktivitás megtartásában, amely a fizikai és mentális egészség forrása,
- javítani kell az elesettek hozzáférését a szociális támogatásokhoz, hogy képesek legyenek irányítani az életüket, és a családjuk ne legyen túlterhelve,
- biztosítani kell, hogy a szociális ellátás minőségi ellátás legyen, és ne korlátozódjon a pénzügyi minimumtámogatásra.

Fontos, hogy ne becsüljük alá azokat a változásokat, melyeket a fenti lista von maga után. Az iparosodott társadalmakra jellemző idős-diszkrimináció, amelyben élesen szembeállítják a fiatal=jó és az idős=rossz dimenziót, és amely megjelenik a munkaerőpiactól kezdve a médiáig mindenhol, tehető felelőssé azért, hogy az idős emberek nem érzik magukat ugyanolyan értékesnek, mint a fiatalok (Bytheway, 1995). Ez a probléma ezért összetett, mert nem elég megteremteni a lehetőségeket, meg is kell győzni az időseket arról, hogy ezekkel érdemes élniük. Nagy feladat megváltoztatni az

időseket hátrányosan megkülönböztető kultúránkat, amely egyre inkább szembesül az új, kor szempontjából kiegyensúlyozottabb demográfiai realitásokkal. Az idősek nem lehetnek mellékszereplői ennek a folyamatnak. Egyrészt jelentős politikai erőt képviselnek (Walker és Naegele, 1999), másrészt már most fontos a családoknak és közösségeknek nyújtott támogatásuk. Ezért lehetséges, hogy a posztmodern fogyasztói kultúra megtöri végre a középkorúakról és idősekről kialakult képet (Blaikie, 1999). A növekvő életmódbeli különbségek és a javuló egészségi állapot olyan identitást tesz lehetővé, amely, ha nem is kortalan, rugalmas és kevésbé megkülönböztető.

Életút-perspektíva az aktív idősödésben

Most, hogy bemutattuk az alapelveket és a kulturális változás szükségességét, feltehetjük a kérdést: hogyan is fest az aktív idősödés a gyakorlatban. Kölcsönösen erősíteni kell a teljes életúton át tartó egyéni és kollektív felelősséget (Európai Bizottság, 1999). Először is, a fiatalokat fel kell készíteni egy hosszabb, sokkal aktívabb és jobb minőségű életre. Ennek az az eszköze, hogy tudatosítani kell bennük és a szüleikben az egészséges életmód, az élethosszig tartó tanulás és a koralapú önmenedzselés fontosságát. A gyerekeknek és a fiataloknak ismerniük kell az idősödés folyamatát és az életmód hatását a későbbi életminőségükre. Fel kell hogy ismerjék az életkor-alapú diszkriminációt, és tudniuk kell a megszüntetésének módjait. Erősíteni kell az intergenerációs szolidaritást, és sokkal pozitívabb képet kell kialakítani bennük az idősekről.

A következő korcsoportban az embereknek a kormányzattól és a munkaadóktól kapott támogatással irányítaniuk kell saját idősödési folyamatukat. A nyugdíjba vonulást később és fokozatosabban valósíthatják meg. Ez azt jelenti, hogy le kell küzdeni az életkor gátló szerepét a foglalkoztatásban, támogatni kell az egész életen át tartó tanulást, a folyamatos képzést, a képességek megőrzését, az idősek reintegrációját, biztosítani a fokozatos nyugdíjba vonulást és azt, hogy a szociális védelem ösztönözze az aktivitást. (Az élethosszig tartó tanulás és folyamatos képzés különösen fontos, mert ezek javítják a munkavállalók készségeit és a versenyképességét, illetve erősítik a munkaerőpiachoz való kapcsolódást és a munkaképesség kiterjesztését.) Az antidiszkriminációs szabályozásra azért van szükség, hogy olyan környezet alakuljon ki, amelyben az alkalmazás kritériuma a kompetencia, nem pedig az életkor, s hogy az embereket ne tartsák távol mesterségesen meghúzott nyugdíjkorhatárral a munkaerőpiactól. Az egészségügyi aktivitás pedig azért fontos, hogy ösztönözze a pozitív egészség-kultúrát.

A harmadik életszakaszban, a (teljes vagy részidős) nyugdíjba vonulás után biztosítani kell a szabad választás lehetőségét a különböző aktivitási formák között (fizetett munka, önkéntes munka, közösségi részvétel, családi aktivitás, pihenés), vagy ezeknek a keveredését, attól függően, hogy az érintetteknek mi felel meg leginkább. Az egészséges életmód kialakításában hangsúlyt kell fektetni a megfelelő táplálkozásra. Azok a programok, amelyek motiválják és segítik az idős embereket abban, hogy a helyi közösség életébe bekapcsolódjanak (mint pl. az RSVP az Egyesült Királyságban), nagymértékben hozzájárulnak az életminőség javulásához, mint ahogyan azok életminősége is javul, akik az idősek által nyújtott szolgáltatásokat igénybe veszik. Néhány idős ember mindezeket túl szeretne a döntéshozói folyamatokba is bekapcsolódni. Nem szabad kizárni őket sem a helyi, sem az országos, sem a globális döntéshozói folyamatokból.

A negyedik korcsoportban a cél a maximális részvétel és az autonómia megőrzése kell hogy legyen, még ha legyengült emberekről van is szó. Ebben az esetben a közpolitika

kulcsszerepe – az egészségügyben, szociális ellátásban, nyugdíjban és lakhatásban – az önbizalom és önmeghatározás segítése. A közösségi gondozásban ez például azt jelenti, hogy el kell mozdulni a passzív ellátásoktól az idős emberek és családi gondozóik felhatalmazása (empowerment) felé. Ez a fajta megközelítés kulturális forradalmat követel meg az egészségügyben és a szociális ellátásban (Barnes és Walker, 1996), azaz le kell bontani a két terület közti korlátokat, és egybeforrt szolgáltatássá kell válniuk. A technológia is fontos szerepet játszik a biztonság garantálásától a hozzátartozókkal való kapcsolattartáson át az ellátások költséghatékonyságának biztosításáig (Európai Bizottság, 1998). A biztonságot ebben az életszakaszban elsősorban az államnak kell garantálnia, ami nem azt jelenti, hogy az ellátás szükségszerűen csak állami. A szociális gazdaságot, amely magában foglalja az önkéntes szervezeteket is, ösztönözni kell, hogy fejlessze a partnerséget az állami szolgáltatókkal.

Konklúzió

Ami leginkább vonzóvá teszi ezt a stratégiát, az az, hogy mindenki számára jó. Bármely korcsoportban lévő állampolgár esetében maximalizálja az életminőséget, hiszen a legtöbbet hozza ki a humán tőkéjükből, kiterjeszti a közösségi részvételt és szolidaritást, megszünteti az intergenerációs konfliktust, és egy sokkal befogadóbb társadalmat hoz létre.

Emellett a stratégia figyelembe veszi a gazdaság érdekeit is, és választ ad a demográfiai idősödésből fakadó gazdaság előtt álló kihívásokra. Az aktív idősödés stratégiája révén javul az életminőség, és gazdaságilag is fenntarthatóvá válik. A gazdaságnak is az a jó, ha morálisan cselekszik. Továbbá, közpolitika fókuszát az idősekről mint elszigetelt csoportról mindannyiunkra, valamennyi korcsoportra helyezi át. Mindannyian érdekeltek vagyunk ebben a folyamatban, a saját életünk minőségének javításában. Ezért ez a stratégia a társadalom minden korcsoportját érintő eszménykép – hiszen mindannyian ugyanannak a projektnek vagyunk a résztvevői. Hangsúlyozza az állampolgári, kormányzati, intézményi érdekek egybeesését, ami nagyon ritka konstelláció. Emellett természetesen a döntéshozóknak tisztában kell lenniük a kényszer kockázatával, és látniuk kell, hogy az aktív idősödés nem használható durva eszközként a nyugdíjak halasztott kifizetésére és olcsó önkéntes munkaerő kihasználására. Ha ezeket a kockázatokat sikerül kivédenünk, annak a szociális és gazdasági haszna óriási lesz.

Fordította: Gyarmati Andrea

Irodalom

- Age Concern (1999). Turning your back on us. London.
- Barnes, M.– Walker, A. (1996): „Consumerism versus empowerment: A principled approach to the involvement of older service users”. In: Policy and Politics, Vol.24, No.4.
- Bass, S. – Caro, F. – Chen, Y-P. (eds). (1993): Achieving a productive aging society. Westport, CT, Auburn House.
- Blaikie, A. (1999): Aging and popular culture. Cambridge, OUP.
- Butler, R. – Oberlink, M. – Schechter, M. (eds), (1990): The promise of productive aging. New York, Springer.

- Bytheway, B. (1995): *Agism*. Buckingham, OUP.
- Cabinet Office (2000): *Winning the generation game*. London, The Stationery Office.
- Cumming, E. – Henry, W. (1961): *Growing old: The process of disengagement*. New York, Basic Books.
- Delsen, L. – Reday-Mulvey, G. (eds). (1996): *Gradual retirement in the OECD countries*. Aldershot, Dartmouth.
- European Commission (1997). *Modernising and improving social protection in the European Union*, Brussels.
- (1998) *The aging population and technology: Challenges and opportunities*. Brussels, European Commission, European Technology Assessment Network (ETAN).
- (1999) *Towards a Europe of all ages*. Brussels, EC.
- (2000) *Social Report*. Brussels, European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs, DGV.
- Havighurst, R. (1954) „Flexibility and the social roles of the retired”. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 59, No.2.
- (1963) „Successful aging”, in R. Williams, C. Tibbits and W. Donahue (eds), *Process of aging*, Vol.1. New York, Atherton.
- Havighurst, R. – Albrecht, R. (1953): *Older people*. London, Longmans.
- Heikkinen, R. (1995): „Depressed mood among the elderly in Jyväskylä: A five year follow-up”. In: *Scandinavian Journal of Social Medicine*, Supplement 53.
- Itzin, C. – Phillipson, C. (1993): *Age barriers at work*. London, METRA.
- Keogh, F. (1996): *Mental disorders in older Irish people: Incidence, prevalence and treatment*. Dublin, National Council for the Elderly.
- Larson, R. (1978): „Thirty years of research on the subjective wellbeing in older people”. In: *Journal of Gerontology*, Vol. 33, No.2.
- Larsson, A. 1999. *National strategies for employment policy: Responding to the challenges of the 21st century* (Speech to the IIRA National Policy Forum). Washington, DC.
- McEwan, E. (ed). (1993): *Age: The last discrimination*. London, ACE Books.
- Moody, H. (1993): „Age, productivity and transcendence”. In: S. Bassetal. (eds), *op.cit.*
- Morgan, J. (1986): „Unpaid productive activity over the life course” in: *Committee on Aging Society* (ed.), *Productive roles in an older society*. Washington DC, National Academy Press.
- OECD 1988. *The future of public pensions*. Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
- 1998. *Maintaining prosperity in an aging society*. Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Pfeiffer, E. (ed). (1974): *Successful aging: A conference report*. Durham, NC, Duke University.
- Rowe, J. – Kahn, R. (1987): „Human aging: Usual and successful”. In: *Science*, Vol. 237.
- Townsend, P. – Davidson, N. (1982): *Inequalities in health*. Harmondsworth, Penguin.
- Walker, A. (1980): „The social creation of poverty and dependency in old age”. In: *Journal of Social Policy*, Vol.9, No.1.
- 1993. *Age and attitudes*. Brussels, EC, Directorate-General for Employment and Social Affairs, DGV.
- 1994. „Work and income in the third age: An EU perspective”. In: *Geneva Papers on Risk and Insurance*, Vol. 19. No. 73.
- 1997. *Combating age barriers in employment*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities.

- 1999a. Managing an aging workforce: A guide to good practice. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities.
- 1999b. Why the aging workforce demands an active response in public policy (keynote lecture for International Conference on Active Strategies for an Aging Workforce, Turku, 12-13 August).
- Walker, A. – Naegele, G. (eds) (1999): The politics of old age in Europe. Buckingham, OU Press.
- Walker, A. – Schuller, T. (1993): The time of our life. London, IPPR.
- Walker, A. – Taylor, P. (1998): Combating age barriers in employment: A European portfolio of good practice. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities.
- WHO 1994. Health for all: Updated targets. Copenhagen, World Health Organisation.
- 2001a. Health and aging: A discussion paper. Geneva, WHO.
- 2001b. Active aging: From evidence to action. Geneva, WHO.
- Wilkinson, R.1996. Unhealthy societies: The affliction of inequality. London, Routledge.

¹**Jegyzetek**

In: International Social Security Review, vol.55. 1/2002.

Topolánszky Ákos¹

Szenvedélybetegség mint feladat

(A Magyarországi Református Egyház Dizseri Tamás szeretetszolgálati-díj átadásakor elhangzott előadás²)

A Dizseri Tamás-émlékdíj³ átadási ünnepsége lehetőséget biztosít arra, hogy az erősen megbélyegző társadalmi attitűddel övezett érintetti csoport, a droghasználók kezelésével kapcsolatos szemléleti megközelítések két végpontját, a kriminalizáló és az integráló kimeneteket áttekinthessük a szakmai, a közpolitikai tervezés, valamint az egyház diakóniai tevékenysége szemszögéből.

A társadalmi nézetek és az egyházi vélekedések azon a ponton biztosan találkoznak, hogy szívesen használnak dramatizáló, krízisfestő elemeket kommunikációjukban, ha olyan magatartással, viselkedéssel találkoznak, amely a „kanonizált” jelenségekkel ütközik. Ezért az egyik beszédmód a kábítószer-használattal és -függőséggel kapcsolatosan a bűn, a démonizált cselekvés narratívája, mely – az anomias cselekvések (Merton) és a devianciaelméletek (Durkheim) szemszögéből nézve a társadalmilag – vagy közösségileg – elfogadott magatartások határétékének megjelölését szolgálja, vagyis kijelöli a jó és a rossz konszenzuálisan elfogadott értelmezési kereteit az adott társadalmi térben és pillanatban. Ez a megközelítés hasznot hozhat (legalábbis első rátekintésre) a társadalom és a közösség számára, de bizonyosan rontja az érintettek esélyeit, hogy hozzájuthassanak állapotuknak megfelelő alapvető ellátásokhoz, szolgáltatásokhoz. Későbbiekben meglátjuk, hogy valójában a közösségek számára sem jár előnyökkel számos okból, és még az evangéliumi értékekkel is alapvetően ütközik.

Ezzel szemben egy másik, ellenpontos beszédmód a deviációkat (ma már inkább nevezünk ezeket eltérő fejlődéseknek, disszociális helyzeteknek és státuszoknak) nem lezárt képleteknek, és főleg nem eszkatológikus állapotoknak látja, hanem kiindulási pontnak, a beavatkozás és a szolgálat lehetőségének, azaz feladatnak. Minden társadalmilag is értékes cselekvés, de különösen is a diakónia szolgálata mindig valami olyan aktust jelent, amely nem lezár, hanem megnyit, amely nem beszűkít, hanem lehetőségeket teremt, amely nem a normatív meghatározásban érdekelt, hanem az önmeghatározás esélyének növelésében. Ahhoz, hogy ez egy ilyen mértékben elítélés alá eső társadalmi magatartással kapcsolatosan, mint a droghasználat, is igazolható legyen, az érvelésnek egy viszonylag hosszú útját szükséges (itt most terjedelmi okok miatt vázlatos módon) bejárni bizonyos definíciós kérdések és magyarázati sémák tisztázásától a szerhasználat előjelző és védő faktorainak bemutatásán, valamint néhány alapvető drog(szak)politikai kérdés megvilágításán át a lehetséges egyházi/teológiai válaszok felmutatásáig.

Problémadefiniálás

A kérdést övező értelmezési krízis (sok esetben hipokrizis) rögtön a jelenséggel kapcsolatos definíciókat is érinti, hiszen gyakorlatilag teljes a bizonytalanság a tekintetben, hogy miről is beszélünk a drogok kapcsán. Nevezhetjük tárgyunkat ismeretlen ismerősnek, melyről minél többet beszélünk, annál kevesebbet (viszont azt is mindig közvetítőkön keresztül) tudunk. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) meghatározásában minden pszichoaktív szert – tehát olyan anyagot, amely a szervezetbe jutva, a szervezet működésének egy vagy több funkcióját

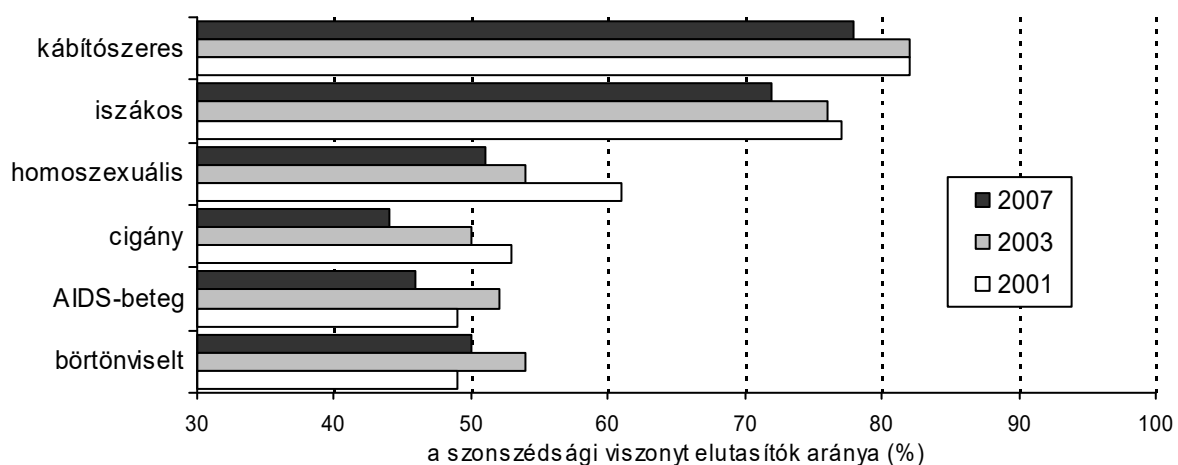
megváltoztatja – drognak nevezzük, melybe beleértendő minden tudatmódosító, de számos gyógyszer és gyógyszerhatású készítmény is. Nem véletlen, hogy az angol nyelvterületen drugstore-ban, drogboltban vásároljuk a gyógyszereket, és a drogériában jutunk hozzá Magyarországon is a növényi eredetű gyógyhatású szerekhez. Ezzel szemben a kábítószer szó jogi fogalmat takar, melynek gyakorlatilag nincsen természettudományos alapja, hanem azokat a hatóanyagokat, valamint azoknak előanyagait, ún. prekursorait határolja el, melyek a kábítószerekkel kapcsolatos három ENSZ-egyezmény mellékleteit képező listákra a döntéshozói viták és érdekek eredőjeként felkerülnek. Az ENSZ éppen ezért narkotikus drogokról beszél, mely maga is erősen pontatlan kifejezés, hiszen nem csak fájdalomcsillapító hatású lehet a listákon szereplő hatóanyag, sőt, nem is biztos, hogy tudatmódosító hatású. A drog tehát egyrészt körülírás, mely különböző nyelvterületeken eltérő jelentéssel bírhat, másrészt tudományterületenként is eltérő tartalmat kaphat. A társadalomtudományi leírásokban például a kábítószer kifejezés jogi jellegéből fakadó erősen kriminalizáló konnotációjának, negatív értelmezésének humanizálására tett – sokszor sikertelen – kísérletet jelenti. Ez az utóbbi azért is fontos, mert a társadalomtudományi kutatás (epidemiológia, anomia kutatások, szociológiai leíró rendszerek) nem a társadalmi értékítéletek megalapozásában érdekelt, hanem a társadalmi valóság lehetőleg objektívalt megfigyelésének elvégzésében, melynek tekintetében kifejezetten hátrányos, ha a megfigyelés tárgya vagy a vizsgált populáció kutatását annak ideologikus kontextusa mint módszertani akadály nehezíti.

Társadalmi meg- és elítélés

Hogy milyen ítéletes a társadalom a droggal kapcsolatban, mutatja egy 2007-ben végzett kutatás, ahol – más társadalmi csoportokkal való összehasonlításban – a legkevésbé elfogadott társadalmi csoportot mindvégig a kábítószer-fogyasztók képezték. „A kábítószer-fogyasztókkal szemben tartott társadalmi távolság tekintetében 2001 és 2007 között csak minimális csökkenés volt tapasztalható a magyar társadalomban, s más társadalmi csoportokhoz viszonyítva sem kerültek kedvezőbb helyzetbe a kábítószer-fogyasztók”.

1. ábra

A különböző társadalmi csoportok esetében a szomszédsági viszonyt elutasítók („ellenezné” ill. „inkább nem” válaszok) arányának alakulása a 18–53 éves felnőtt népességben 2001 és 2007 között (%)



Forrás: Paksi és mtsai, 2007.

Az 1. ábra értelmezésénél megjegyzendő, hogy a leegyszerűsítő képletek milyen mértékben határozzák meg a drogprobléma társadalmi olvasatát, hiszen a társadalmi távolság tekintetében („Kivel nem szeretne szomszédsági viszonyba kerülni?”) a drogproblémára vonatkozóan az összevont csoportmegjelölés (kábitószeres, melybe beleértendő az eseti kannabiszhasználó és az intravénás heroinfüggő egyaránt) is elégséges a legelutasítóbb attitűd kiváltására, míg a HIV/AIDS problémájánál a kifejezetten betegségi állapot, vagy az alkoholprobléma esetében a kifejezetten függő használati mód (iszákos) felemlítése is jelentősen kisebb elítélést eredményez.

Nem meglepő, hogy a közpolitika irányultsága („Ön szerint mi a leginkább követendő útja a drogprobléma mérséklésének?”) tekintetében is a szigorú, az állam erőszakszervezeteinek működésére építő megközelítések érvényesülnek. A 2. ábra abból a szempontból is eligazító erejű, hogy a társadalmi közösség a nem elítélés alá eső magatartások esetében magától értetődő eszközöket - megelőzés, kezelés fejlesztése – nem, vagy csak rendkívül kis mértékben preferálja.

2. ábra

Az előnyben részesítendő beavatkozás



Forrás: Paksi B. (2003): Drogok és felnőttek. A tizennyolc év feletti lakosság drogfogyasztása és droggal kapcsolatos gondolkodása az ezredfordulón, Magyarországon. Szakmai forrás sorozat 4., L'Harmattan, Budapest.

Ez a társadalmi attitűd alapvetően határozza meg a szakmai fejlesztések irányát, lehetőségeit, a politika és az állami prioritások alakulását, a lehetséges beavatkozások elfogadottságát, a közösségek érzékenységét és természetesen az érintettek (drogfogyasztók, problémás droghasználók és drogfüggők) esélyeit is.

De vajon milyen lenne az egyházi megítélés ugyanezekben a kérdésekben? Ezt ugyan még eddig senki sem kutatta, ezért csak óvatos következtetéseket tehetünk, de talán azt feltételezhetjük – pl. a drogpolitikai diskurzusok vonatkozásában az egyházi környezetekben (egyházvezetés, gyülekezeti megnyilvánulások) kialakult megnyilvánulások kapcsán) –, hogy a kábítószer-problémára vonatkozó egyházi attitűdök alapvetően nem különböznek az általános populációban mért adatoktól.

A megismerés szükségessége

A fentiek okán elsődleges szakmai feladat – az elő- és utóítéletekkel szemben – a megfigyelés, a megismerés terepét biztosítani, mégpedig Karl Popper nyomán és Andorka Rudolf általános szociológiaelmélete alapján a kételkedés, megcáfolhatóság, a falszifikáció képességének megteremtése mentén. Ez a szempont első pillanatra alapvető ellentétben

látszik lenni a bibliai fundamentumokkal, így a bűnbeesés története üzenetével is, azonban Jézus tanítása számos helyen az ítéletalkotás, a másik emberre vonatkozó elsietett és beszűkítő státuszdefiniálás ellen szól, és ennek igényét mint bűnt láttatja. Ahhoz, hogy jól tudjunk segíteni (szolgálni, szolgáltatni, beavatkozni, gyógyítani stb.), a jelenséget minél jobban meg kell ismernünk, a valóságot annak komplexitásában ki kell bontanunk. „Ahhoz, hogy megértsünk valakit, nem szükséges egyetérteni vele, de elengedhetetlen, hogy értsük, sőt, jól értsük!” – állapítja meg Ferenczi Zoltán lelkipásztor a jelenségről írt okos könyvében (Ferenczi, 2003). Esetünkben ez a megismerési feladat a drogfogyasztás mintázatának (mértéke, módzatai, gyakorisága és intenzitása), funkcióinak, lehetséges hatásmechanizmusainak és jelentésvilágának megértését, valamint az alkalmazott közpolitikai eszközök értékelését együttesen jelentheti. Mindezek együttesen vezethetnek bennünket közelebb ahhoz lehetőséghez (és felelősséghez), hogy – akár egyéni, akár közösségi szinten – megfelelő módon avatkozzunk be. Ezt a megismerési folyamatot mi sem spórolhatjuk meg, hiszen e nélkül nem tennénk mást, mint a farizeusok, akik mások helyzetében magukat istenítették meg. Mai fogalomhasználatnál talán úgy mondanánk, hogy a normatív társadalmi álláspontot kodifikálták, és a jogalkalmazás területén következetesen érvényt is szereztek neki. Hogy milyen mértékben, arra a passiótörténet sok szempontból eligazító erejű.

Minden társadalmilag elítélt magatartás alapvetően leegyszerűsített magyarázati sémákat vált ki a normatív társadalom részéről, melynek szerepe a jelenséggel kapcsolatos összetettebb valósággal való szembesülés okozta frusztrációk csökkentése. Ez a kábítószerkérdéssel kapcsolatosan különösen is így van, ahol a démonizálás (nem csak teológiai) beszédmódja ugyanúgy jelen van, mint a szolgáltatók és szolgatársak részéről adott esetben a heroizálás narratívája (amikor a kliens vagy a már meggyógyult ex-drogos értékeit felnagyítják, különleges fénybe helyezik). E narratívák módzatairól és funkcióiról (elsősorban Rácz József kutatásai kapcsán) magyarországi vonatkozásban is egyre több információ áll rendelkezésre.

Ezen leegyszerűsített teorémák, magyarázati sémák helyett számos kutatás eredményeképpen és összefoglalásaként differenciáltabb leírási módokat alakítottak ki. Ilyen fontos alapmű Norman E. Zinberg 1984-ben napvilágot látott könyve, mely Függőség és kontroll címmel 2005-ben jelent meg magyarul intézetünk kiadásában. Ebben a szerző a drogfogyasztást nem unikauzális, egyedüli oki eredőre vezeti vissza, mint teszik ezt a leegyszerűsítő modellek (pl. morális, genetikai, szociális, kriminális stb. okokra), hanem alapvetően a drog (pszichoaktív szer), a set (drogfogyasztó személy) és a setting (a fogyasztó társas és fizikai környezete) hármasságában magyarázza. A három tényező együttes értelmezése sokkal életszerűbb leírását biztosítja a problémának, és felveti, hogy a drogfogyasztás sem uniformizálható, mint ahogy értelemszerűen a terápiás válaszoknak is differenciálnak kell lenniük, hiszen gyakorlatilag annyifajta fogyasztási mintázat létezik, ahány drogfogyasztó. Ez a tanulmány azért is volt mérföldkő a szakmai gondolkodásban, mert feltárta, hogy e problémahármasból a drog látszik eluralni az értelmezéseket, egyben megszabva egy ember és annak helyzete értékelését. A kizárólag a drog meglétére, veszélyeire, terjedésének megakadályozására összpontosító megközelítés kevésbé érzékeny az emberre, akit emiatt nem csak a drog jelenléte, elérhetősége vagy hatásai befolyásolnak, hanem ez formális és informális módon egyaránt működő szemlélet is. Ezért lehetséges adott esetben, hogy például egy tanuló vonatkozásában fontosabbnak láthatja az iskola azt a szempontot, hogy kannabisz tartalmú kábítószerrel fogyasztott, mint hogy kiemelkedő teljesítményt mutat matematikában vagy síkfutásban. Ha közelebbről vizsgáljuk meg a drogfogyasztók csoportjait, kiderül, hogy a többség kontrollált fogyasztó, tehát nem kontrollvesztett és súlyosan önkárosító, függő módon használ szereket, hanem képes ellenőrizni fogyasztását, és azt csak bizonyos helyzetekben (általában szabadidő-eltöltési helyzetekben – ún. rekreációs vagy szituatív fogyasztás)

folytatja. De feltárta azokat a *farmako-mitológiákat* is, melyek az egyes szerek mentén kötött pályás kimeneteket valószínűsítettek (pl. az illegális szerek kötelezően halálos, vagy súlyosan egészségromboló progressziójával kapcsolatosan), vagy azt a jelenséget, hogy a fentebb említett hármass meghatározottság nagyon sokfajta személyes *forгатókönyvet* eredményezhet. Innen nézve van nagy jelentősége (és néha – legalább is a drog probléma vonatkozásában – az egyházi nézetekkel is ütközik) az evangéliumoknak a kegyelmes Istenről közvetített hite, mely az Urat nem személyválogatónak, hanem az irgalom Atyjaként mutatja fel, aki nem megítél, hanem megtérésre vezet, aki nem (leegyszerűsítő, végletes és változatlan) képet alkot a teremtményről, hanem éppen ellenkezően, az embernek a másokra vonatkoztatott elszigetelt *képpalkotási* módszereit ítéli meg. Aki az Én-t nem az önvédő probléma definiálással kívánja erősíteni, hanem magát az én és a te (Ich und Du – Buber) mindenkor személyes kapcsolatában adja. A titkoknak (elrejtés, kompenzálások, hazugságok) mögé lát, az önkifejezés gátoltságát, vagy képtelenségét feloldja.

A személyes forгатókönyvek kérdését kutatja immár régebb óta Demetrovics Zsolt is, akinek 2007-ben megjelent könyve a droghasználat egyéni és családi funkcióival foglalkozik. Következtetése az, hogy a droghasználat sosem lezárt és végérvényes, hanem értelmezhető és értelmezendő jelenség (akár személyes, akár társadalmi vonatkozásban), mely jelentéssel bír, s ennek megértése a problémakezelés előfeltétele és esélye is egyben. A droghasználat a legtöbb esetben egyfajta megküzdési kísérletként értelmezhető olyan esetekben, ahol az elfogadott magatartásformák nem állnak rendelkezésre (pl. szorongásos vagy más depressziós állapotokban az önterápia eszköze, amikor nem kapott semmilyen, vagy megfelelő kezelést). Természetesen ezek az alkalmazkodások, kompenzációk lehetnek sikeresek, adaptívak, és lehetnek súlyos következményekkel járók (maladaptívak). Előbbire példa a dopping szereket szedő olimpián, vagy az égetett szesztermékeket gyártó neves vállalkozó, aki magas státuszú presztízshelyzetet ér el szerhasználattal, vagy a nyugtatószereket szedő kiemelt felelősségű munkakört betöltő közéleti ember. Az utóbbira pedig minden olyan függő fogyasztó, függetlenül a szer legális, vagy illegális megítélésére, aki elveszítette kontrollját a fogyasztott anyag felett. A haszonnal járó vagy egészségrontó kimenetek esélye az önszabályozás erősségétől, az impulzus-kontrolltól, a szocializáltság mértékétől, a normák belsővé válásától, a közjavakhoz való hozzáférés lehetőségétől és a kapcsolati dinamikák alakulásától függhet.

Hajlamosító és védő tényezők a drogfogyasztásban

Hogy mennyire összetett a jelenségek világa, mely a drogfogyasztást alakíthatja, mutatja az Európai Unió kábítószer-kutatási központjának, a Kábítószer és Kábítószer-függőség Európai Megfigyelő Központjának (EMCDDA) megbízásából készült szakirodalmi összegzés (Canning és munkatársai, 2004), mely a több száz, a tárgyban végzett kutatás rendszerezett áttekintésével (systematic review) a drogprobléma lehetséges előjelző vagy hajlamosító (prediktor), valamint védő (protektív) tényezőit veszi számba. Az első vizsgált dimenzió a *környezeti/kontextuális* összefüggések világa, ahol a hajlamosító, bejósoló tényezők között kerül elő, amikor

- könnyű a drogok elérhetősége,
- alacsony a fogyasztó szocio-ökonómiai státusza,
- erőteljes a droghasználó kortársak szerepe és hatása,
- erőteljes a bűnelkövető kortársak szerepe és hatása.

Védő tényezők ugyanebben a dimenzióban:

- a pro-szociális felnőtt barátok,
- a pro-szociális kortársak,

- a fogyasztó magas szocio-ökonómiai státusza.

A következő azonosított dimenzió a fogyasztás szempontjából *a család*, ahol a kockázati tényezők:

- a szülői pszichoaktív szerhasználata és meglévő devianciája,
- az alacsony szülői ellenőrzés, vagy éppen a másik oldalon a túlzott kontroll (mindkettő lehet ártalmas!),
- a szülői elutasítás,
- a szülő-gyermek kapcsolat intenzitása,
- a fegyelmezés teljes hiánya, elhanyagolás,
- családi konfliktusok jelenléte és a válás,
- a szerfogyasztó szülő(k), illetve szülői minta,
- az alacsony szülői elvárások,
- a család szétesése és/vagy munkanélküliség/munkahelyi konfliktusok felerősödése.

Ugyanitt a védő tényezők a következők:

- a korai családi veszteségek vagy szeparáció hiánya, elkerülése,
- az egybentartott család egysége,
- a szülő-gyermek kapcsolat melegsége,
- valamint a magas szintű szülői felügyelet, monitoring (de nem túlszorongó!).

A következő mező az *egyéni életút* alakulása. Itt a kockázati tényezők a következők:

- deviáns viselkedés, cigarettázás és ivás korai elkezdése,
- korai szexuális tapasztalatok,
- illegális szerek fogyasztásának korai elkezdése,
- szerfogyasztás hirtelen fokozódása.
- szerfogyasztásra vonatkozó pozitív várakozások és tudások,
- magatartás-problémák megjelenése, halmozódása,
- erőszak áldozata, szexuális abúzus, incesztus (a terápiára kerülő drogfüggő lányok 80%-a volt áldozata incesztusnak!).

A védő (protektív) tényezők:

- a deviáns és szerfogyasztási magatartás elmaradása, késői elkezdése,
- a szerfogyasztásra vonatkozó negatív elvárások és tudat,
- vallásos élmények, közösségi bevonódás (!).

A következő vetület a *személyiség jellemzők* világa. E tekintetben a kockázati tényezők:

- feszültség/stressz ,
- depresszió,
- agresszió,
- impulzivitás/hyperaktivitás,
- antiszociális személyiség,
- kockázat- és élménykeresés,
- pszichiátriai problémák.

Ugyanitt a védő tényezők:

- Magas, de nem irreális önértékelés,
- alacsony impulzivitás,

- könnyed és visszafogott temperamentum.

Az *iskolai előmenetel* tekintetében védő kockázati tényezőként jelentkeznek:

- a gyenge iskolai teljesítmény,
- az alacsony iskolai aspiráció,
- a gyenge elköteleződés az iskola felé,
- hiányzások, csavargás, (iskolai) erőszak és kimaradás,
- a gyenge mértékű támogatás,

valamint védő tényezőként:

- a jó tanár-diák kapcsolat,
- a magas oktatási aspiráció,
- a nagy mértékű szülői elvárás (de nem teljesíthetetlen),
- a magas iskolázottság,
- a jó és szervezett támogatás az oktatásban.

A kábítószer-fogyasztás, és különösen annak problémás, függő mintázata tehát minden esetben egy olyan multikauzális, több okra visszavezethető térben értelmezendő, mely ellenáll a leegyszerűsítő, érdekevezérelt értelmezéseknek, ugyanakkor a jelenség mélyebb, és tegyük hozzá, emberségesebb megismerésére készlet.

Van-e „helyes” közpolitika?

A helyes és mérhető hatékonyságú szakpolitika mindezen szempontoknak a figyelembe vételével kerül megtervezésre. „Drogpolitika az a közpolitika-terület, mely elsősorban az illegális szerek fogyasztásával kapcsolatos keretfeltételekkel foglalkozik, rendszerszerűen építkezik, és valósít meg (ideális esetben) (Topolánszky, 2009). Esélyei azonban függenek a politika ambíciójától és a társadalom támogatásától (MacCoun, Reuter, 2003), melyeket mindenképpen reálisan kell látni. Mivel mindkettő erősen emocionalizált viszonyt alakított ki a kábítószer-jelenséggel kapcsolatban, nehéz a tény alapú (ún. evidence based) tervezést megvalósítani.

A hazai viszonyok között mégis sikerült egy olyan közpolitikai stratégiát és programot kialakítani, mely politikai, szakmai és társadalmi konszenzust is maga mögé tudott állítani, és elfogadásától kezdve – egyedüli társadalmi programként, kormányváltásokon keresztül, és azoktól gyakorlatilag függetlenül – érvényben maradt (Nemzeti stratégia a magyarországi kábítószer-probléma visszaszorítására, 96/2000. (XII.5.) OGY-határozat). A stratégia időtávja ez az év, most folyik az értékelése, s elkezdődik a következő program kialakítása. Kérdéses, hogy a jelen politikai helyzetben adódhat-e olyan kegyelmi pillanat, mint amiben a most lejáró programnak része lehetett kilenc évvel ezelőtt.

Egy nemzeti drogstratégia feladata – ahogy a dokumentum fogalmaz –, hogy *határozza meg az alapcélokat és értékeket*, a probléma kezelésének értelmezési kereteit, de egyben vessen számot a stratégia megvalósulásának korlátaival és kockázataival is. *Fogalmazza meg a stratégiai fejlesztés fő irányait* és súlyponti elemeit, és *adjon eligazítást* a szinterek és szereplők számára a stratégiában foglaltak megvalósítására vonatkozóan. Legyen képes céljai elérése érdekében *társadalmi konszenzus kialakítására*, a társadalom és csoportjai aktivizálására, az önkormányzatok, a döntéshozó szervek, a civil szervezetek és a helyi közösségek bevonására, valamint szolgálja a nemzetközi együttműködés feltételrendszerének teljesítését a drogproblémák hatékony kezelése tekintetében.

Ez a stratégia program a jelenség értelmezési keretei (morális, szomatikus, kriminalizációs, fertőzőbeteg, lelki betegség, szociológiai modell) közül a multidiszciplináris, a jelenség befolyásolásának modelljei (prohibicionista, normalizáló, dekriminalizáló-legalizáló) közül a kereslet- és kínálatcsökkentés egyensúlyára építő megközelítést tűzte ki célul.

A vállalt értelmezési keretek mögött azonban két fontos további (ha ez nem lenne ebben az összefüggésben blaszfémikus, azt mondhatnánk: evangéliumi ihletettségű) szempont érvényesült. Az egyik a *társadalmi/közösségi felruházás* ideája (social/community empowerment), mely az együttműködés ethosát vállalja a „kliens” erősségeit előtérbe állítva, a reálisan elérhető kimenetek megtervezését tűzi ki célul, érzékeny a kulturális és nemi különbözőségekre és sajátosságokra, híve a megoldásorientált közösségi párbeszédnek, a „klienst” pedig a tervezés fókuszába helyezi, de legalább bevonja a tervezés folyamatába. Az ún. „lehetőség-struktúrák” megteremtésére fókuszál a társadalmi források növelése révén, és a párbeszédet, a „reszponzív” társadalmi környezetet részesíti előnyben.

A másik a *helyi szintű együttműködések* és a helyi közösségek szerepének erősítésére vonatkozó prioritás, mely a beavatkozásokat - a szubszidiaritás szellemében – a probléma megjelenéséhez térben és időben legközelebb tervezi, s ehhez erőforrásokat is biztosít. Figyelembe veszi és erősíti azt a felismerést, hogy kizárólag az állam eszközeivel egy társadalmi (és különösen is egy rejtekező) problémát orvosolni nem lehet, hogy a közösség ilyenén elvárása csupán a probléma kezelésének delegálását, távolítását jelenti, ugyanakkor a helyi közösségek (család, hozzátartozók, szomszédság, lakóhelyi és kulturális közösség) nem csak hatékonyak lehetnek, hanem esélyt is kaphatnak a probléma megoldásában. Természetesen az államnak megvannak a nagyon jól körülírható kötelezettségei (jogszabályalkotás, szabályrendszerek biztosítása, közigazgatási struktúrák felállítása, források rendelkezésre bocsátása stb.), melyek át nem ruházhatóak (lennének, mert sajnos jelenleg a kormányzati politikát a szenvedélybetegségekkel kapcsolatosan inkább a szenvedélyes felelőtlenség jellemzi.) Igazat adhatunk az Egészségügyi Dolgozók Lelkigondozásának Pápai Tanácsa által Egyház, kábítószer, drogfüggőség címmel (2004-ben) kiadott pasztorációs kézikönyvben olvasható megállapítással, miszerint „be kell ismernünk, hogy a törvények önmagukban nem képesek megoldani a társadalom problémáit, amelyek a kábítószer-fogyasztásban manifesztálódnak. A megoldás attól is függ, hogy milyen életlehetőségeket képes teremteni a társadalom, hogy a fiatalok méltóságban érhessenek felnőtté, meg tudják találni létezésük értelmét és rátaláljanak az emberi kapcsolatoknak arra a hálózatára, amelyre szükségük van”.

Az egyházak lehetőségei és feladatai

Ahhoz, hogy az egyházak, híven küldetésükhöz, igénybe vehető és megszólítható emberek (Jn 5:7) közössége lehessenek, ma, a gyakorlatilag lepramentes világban nyilvánvalóan éppen egy hasonló módon megítélt állapot és jelenség, a kábítószer-probléma területén kell evangéliumi értékeikhez hűségesebben maradniuk. A bibliai kor társadalmi megítélés alá eső betegségei vagy már nincsenek jelen, vagy nem jelentősek, vagy elfogadottá váltak. Ezzel szemben szerepüket átvették az új devianciák, melyekkel kapcsolatos evangéliumi üzenetek és elvárások azonban változatlanok maradtak.

Az egyházak szerepe egyrészt – sajátos és nélkülözhetetlen társadalmi szerepükből, valamint belső meghatározottságukból kifolyólag – az egyes magatartások bűnkarakterének, az engedetlenség gyökereinek, az önzés és a mértéktelenség negatív hatásainak felmutatása. Hitelesen azonban csak akkor képesek erre, ha nem a társadalmi elvárásokat és megbélyegzéseket tükrözik vissza, vagy éppen készítik elő, hanem a galatabeliekhez írott levél 5. fejezetének 19. és következő verseinek szellemében a test cselekedeteinek teljes

spektrumára figyelmeztetnek, mindenfajta „kétfelé sántikálás” nélkül (1 Kir 18:21). Felfedik tehát a mai társadalom végtelen kétszínűségét a szenvedélybetegségekkel szemben, ahol a „mértéktelen borivás” (1 Tim 3:8) nem csak bocsánatos eltérés, de a „kultúra” részeként akár kívánatos társadalmi magatartás is, miközben az illegális szereknek minősülő bármely kis mennyiségű psichoaktív anyaggal történő bármilyen cselekmény súlyos következményekkel járó bűncselekménynek és veszélynek minősül. Az egyház nagy lehetősége, hogy rátekintve a problémára, benne és mögötte minden esetben a teremtett embert lássa, annak bármely összetört és szétesett állapotában is. Lássa és szeresse őt minden transzcendens szomjúságával (Jn 7:37), kiszolgáltatottságával (Jn 5:1-16) és esendőségével egyetemben (Mk 1:40-45). Ugyanakkor a Lélek gyümölcseinek (Gal 5:22-23) realitását, a társadalmi létezés területeire való „lefordíthatóságát” és a gyógyulás jó ízét is jelen valóvá tegye, hívogasson gyógyulásra, élet- és egészség-rendezésre, és megszabadult életre. Mint ahogy szociális integráció is csak egy szociálisan integrált társadalomba lehetséges, úgy ennek az üzenetnek a megélése is csak egy egészséges és küldetéséhez hű egyházi közösségben lehetséges. „Bármi legyen is a sokszor több okra visszavezethető betegség gyökere, (...) a segítőnek nagylelkű és szeretetteljes befogadással kell közelednie feléjük” (Egyház, kábítószer, drogfüggőség). Az evangéliumi értékek és hangsúlyok már csak azért sincsenek ellentétben számos modern társadalompolitikai értékkel, mert szintén az elfogadás, a befogadás, az inklúzió céljait szolgálják. Ehhez az is szükséges, hogy azokat a közösségi és strukturális bűnöket is leleplezze az egyház, melyek fenntartásában adott esetben magának is szerepe volt.

Korábban említettük, hogy a drogpolitikát is meghatározó két fontos szempont, a felruházás és a közösségi beavatkozások politikája erős biblia gyökerekkel bír. Az előbbi tekintetében az utolsó ítéletről szóló jézusi prédikáció (Mt 25:31-46) lehet eligazító erejű, ahol a Király nem megvonni, hanem országot, mégpedig a világ kezdete óta elkészített országot adni akar. Ennek feltétele azonban azon felsorolt cselekmények, szolgálatok közül legalább egyben való megfelelés, alkalmassá, hitelessé válás, melyek szociálpolitikai jelentősége félreismerhetetlen. Ezek között („éheztem, és enni adtatok, szomjaztam, és inni adtatok, jövevény voltam és befogadtatok, beteg voltam, és a meglátogattatok, börtönben voltam, és eljöttetek hozzám”) most a negyediket emeljük ki: „mezítelen voltam, és felruháztatok”. A περιβάλλω (peribálló: körülvenni [németül: umarmen], felöltöztetni) lényegében ugyanaz a legújabb társadalompolitikai fogalomhasználatban előkerülő, nagy jelentőséggel bíró szó, melynek ugyan nincsen megszilárdult magyar fordítása, de leginkább a felruházás szóval szokták visszaadni. Angol eredetiben: empowerment. Ez a fogalom a társadalompolitikai modelleket új tartalmakkal, hangsúlyokkal egészítette ki, miközben nem történt más, mint hogy a jézusi szavak társadalmi mértékekben történő alkalmazásának lehetőségeit keresték. Hiszen lemeztelenedett (valójában: γυμνός: [gümnosz] szűkösen és nem kielégítően, sőt méltóságában megfosztott módon öltözött) életű ember sokféle kiszorítottságban, kirekesztettségben, megkülönböztettségben és hatalomfosztottságban lehet, amelynek közös nevezője, hogy az a társadalmi szolidaritás eminens területe. A kábítószer-fogyasztó is ilyen, bizonyos értelemben nagyon látványosan szegregált érintett, aki nemcsak önmagát fosztja meg adott esetben egészségétől, szociális, jogi, kapcsolati és érzelmi biztonságától, hanem a társadalmi előítéletek és az azokat leképező beavatkozási politikák őt is megfosztják, lemeztelenítik a társadalmi létezés legtermészetesebb jogaitól és lehetőségeitől. Idézem Ferenczi Zoltán lelkész, addiktológus gondolatát: „Akkor beszélünk elvilágiasodásról, amikor egy felekezet (vallásos közösség) értékrendjében azok a szabályok, normák lesznek meghatározóak, melyek a nem hívő társadalmat irányítják. Esetünkben ez azt jelenti, hogy egy elvilágiasodott felekezetben, gyülekezetben a szenvedélybetegeket – akiket a társadalom többsége kiközösít – mi is kiközösítjük” (Ferenczi, 2001). Ezzel szemben a felruházás (felvértezés, képességekkel/készségekkel/lehetőségekkel, sőt a saját helyzetének pozitív és

produktív meghatározásához szükséges eszközökkel és gyakorlattel való rendelkezés) olyan bibliai gyökerű érték, mely imperatívusza a közpolitikáknak ugyanúgy, mint a diakóniai tevékenységeknek. Az egyház nem a megruházásban, hanem a felruházásban érintett és elkötelezett. Azaz nem a meg- és elítélés, a büntetés meghatározásában (hiszen azt átengedi Urának: „Én em ítélek el téged, menj el, és mostantól fogva többé ne vétkezz!” n 8:11 – egy, a korábban halálos ítélettel fenyegetett tettében elmarasztalt, alacsonyabb rendű társadalmi tagsággal bíró nőnek [!] mondva), hanem a lehetőség-struktúrák megteremtésében, egyházasabban a kegyelem idejének felmutatásában találja meg küldetését. Ezzel *igazságot szolgáltat* (mert nem sematikus, leegyszerűsítő képet közvetít és erősít fel), *reménységet hirdet* (mert nem a halálos kimenetet, hanem a gyógyulás esélyét mutatja fel) a legelesettebbek, legösszetörtebbek számára is, és *lehetőségeket teremt*, melyeket a lehető legszélesebb mértékben rendelkezésre bocsát. Az egyház tehát nem csak felismeri, de a saját lehetőségei szerint munkálja is a kegyelem (kezelés, gyógyítás, rehabilitáció, reszocializáció) eszközeit. Az egyház népe nem elhordozhatatlan terheket köt össze és rak tehát az emberek vállára (Mt 23:4, miközben maga az ujjával sem akarja azokat megmozdítani), hanem megoldja a bűnt, megtérésre és gyógyulásra vezet. A jelen társadalom – mint annyi elődje – nem mentes a farizeusi kettős beszédől, melynek kiváltképpen való példája a drogprobléma társadalmi kezelése. Míg azonban a farizeusok bezárják (Mt 23: 13), az Isten népe kinyitja a mennyek országát! Posztmodern társadalompolitikai fogalmakkal: nem kirekeszti, hanem befogadja és felruhazza a problémák érintettjeit.

Az egyházak nagy felelőssége és lehetősége a kettő közötti különbségtétel. Az utóbbira számos rendkívül hiteles példát sorolhatunk fel (most a kitüntetettre tekintettel elsősorban a református egyház berkeiből), melyek mögött igazi és mérhető eredmények sorakoznak, szolgálatok szerveződnek: ihletett gyülekezeti munka, a testvériség hálózatosságai, szakmai tevékenység, specializált és intézményes szolgáltatások egyaránt. „Hálával tartozunk azoknak, akik a legnehezebb időben is a jerikói úton szolgáltak szakszerűen és elhivatottan, megszervezték a megfelelő diakóniai ellátási formákat, és ha kellett, rést nyitottak az állami és társadalmi ellenállás falain” (Ferenczi, 2001). A hajléktalanság, a katasztrófa- és végletes emberi helyzetek területén, az alkoholizmus enyhítésében, a börtönökben, a cigányok, a menekültek, a különböző fogyatékkal élők között végzett szeretetszolgálati tevékenységek mellett a Dizseri-díjjal jutalmazott Victorné Erdős Eszter református lelkész és munkatársai (beleértve a KIMMTA zsidó terápiai intézetét, a Válaszút utcamissziós csoportot, sőt az erdélyi Magyarózdton megvalósult első romániai terápiai otthont is) ilyen életre felruházó szolgálatokat/szolgáltatásokat hoztak létre. Dizseri Tamás igazgató úr pedig példaképül és hiteles mértékként marad meg szeretetteljes emlékezetünkben, mint aki mindenkor mély emberséggel és magalapozott szakmaisággal a felruházás egyként társadalmi és bibliai feladatát követte és munkálta.

Felhasznált irodalom

Canning, U. – Millward, L. – Raj T. – Warm, D. (2004): Drug Use Prevention Among Young People: a Review of Reviews. Health Development Agency.

Demetovics Zs. (2007): Drog, család, személyiség. Különböző típusú drogok használatának személyiségpszichológiai és családi háttere. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft.

Egyház, kábítószer, drogfüggőség. Pasztorációs kézikönyv lelkipásztoroknak és a lelkipásztori tevékenységben részt vevő segítők számára. Új ember, 2004.

Ferenczi Z. (2001): Drog és vallás. Gyakorlati kézikönyv lekipásztoroknak, diakónusoknak és gyülekezeti munkásoknak. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.

Ferenczi Z. (2003): Drogprevenció, pedagógus, iskola. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
<http://www.emcdda.europa.eu/publications>

MacCoun, R. – Reuter, P. (2001): Drug war heresies – learning from other voices, times and places, RAND Studies in Policy Analysis, Cambridge University Press, Cambridge.

Nemzeti stratégia a kábítószer-probléma visszaszorítására (2001). Budapest, Ifjúsági és Sportminisztérium.

Paksi B. (2003): Drogok és felnőttek. A tizennyolc év feletti lakosság drogfogyasztása és droggal kapcsolatos gondolkodása az ezredfordulón, Magyarországon. Szakmai forrás sorozat 4., Budapest, L'Harmattan.

Paksi B. (2009): Populációs adatok alakulása. In: Drogpolitika számokban. Budapest, Nemzeti Drogmegelőzési Intézet.

Topolánszky Á. (2009): A magyarországi drogpolitika keretei és a Nemzeti Stratégia. In. Drogpolitika számokban. Budapest, Nemzeti Drogmegelőzési Intézet.

Zinberg, N. E. (2005): Függőség és kontroll. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó – Nemzeti Drogmegelőzési Intézet.

¹Jegyzetek

A szerző református lelkész, szociológus-szociálpolitikus. 2006-tól a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet igazgató-helyettese. Elnöke a Magyar Droghatározás Intézetek Szövetségének, a Magyar Addiktológiai Társaság elnökségi tagja, a Magyar ENSZ Társaság kábítószer-munkacsoportjának vezetője, a Kábítószerügyi Koordinációs Bizottság tagja. A Gandhi Gimnázium alapítója.

² A Dizseri Tamás szeretetszolgálati-díj 2009. évi kitüntetettje Victorné Erdős Eszter, a MRE Kallódó Ifjúságot Mentő Misszió vezetője volt. Az átadási ünnepségre és konferenciára 2009. január 24-én került sor a Németajkú Református Egyházközség templomában. A jelen tanulmány az ott elhangzott előadás szerkesztett változata.

³ Dr. Dizseri Tamás, a Magyarországi Református Egyház Bethesda Gyermekkorházának újraalapítója, és korai haláláig főigazgatója, „akiben a tudós, a felelős szakmapolitikus és a hitben mélyen gyökerező ember szerepei nem ellentmondásosan, hanem egymást kiegészítő és gazdagító módon valósulhattak meg, s aki nem társadalmilag előkészített igények, vagy éppen előítéletek, sztereotípiák mentén gondolkodott, hanem a másik (beteg, érintett, kliens, testvér) igazi sebeit, szakmaiban fogalmazva a vulnerabilitás, a sebezhetőség mértéke alapján” (Topolánszky, 2009).

